

Олександр Рубльов

**ФУНДАТОР УКРАЇНСЬКОЇ
ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ:
СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ —
ЛЮДИНА Й УЧЕНИЙ**

У статті реконструйовано просопографічний портрет засновника вітчизняної географічної науки — академіка Всеукраїнської Академії наук Степана Рудницького. Проаналізовано умови створення й перші роки діяльності Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у Харкові, який очолював учений. Відтворено «репресивні» біографії видатного географа та його найближчих учнів та послідовників.

Ключові слова: Рудницький Степан Львович (1877–1937), Всеукраїнська Академія наук, Український науково-дослідний інститут географії та картографії у Харкові, «українізація», політичні репресії.

Постать видатного українського географа Степана Рудницького тривалий час була табуйованою в українській історіографії советської доби. Лише особи, які мали відповідний допуск, могли дізнатися про цю постать з закордонних українознавчих публікацій. Маємо на увазі насамперед спогади Семена Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках», які з явилися друком 1947 р. у Новому Ульмі й де у розділі «Науковці і мистці» серед інших видатних представників вітчизняної інтелектуальної еліти згадувалася й постать Степана Рудницького¹. У праці колишньої співробітниці Інституту історії України АН УРСР Н.Д. Полонської-Василенко «Українська Академія наук: нарис історії» (1955; 1958) марковано не лише внесок ученого у розвиток географічної науки у ВУАН, а й названо його серед академічних учених, які стали жертвою репресій². Наталія Дмитрівна характеризувала С. Рудницького «видатним географом, якого уряд [УРСР] запросив для організації Інституту Географії в Харкові»; згадувала ухвалу січневої сесії ВУАН

¹ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. — [Новий Ульм], 1947. — С. 60–62.

² Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: нарис історії. — Мюнхен, 1955. — Ч. I (1918–1930). — 150 с. — (Досліди і матеріали: серія 1; ч. 21); Мюнхен, 1958. — Ч. II (1931–1941). — 214 с. — (Досліди і матеріали: серія 1; ч. 43).

1934 р., якою С. Л. Рудницького було виключено з числа дійсних членів Академії «як активного учасника контрреволюційних націоналістичних організацій, а також відвертого пропагатора в своїх творах поглядів українського фашизму, якого викрито як активного контрреволюціонера й українського буржуазного націоналіста»³.

1962 р. у знаковому «Збірнику на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою» було вміщено окрему розвідку, присвячену ученому, авторства доктора географії Мирона Дольницького, колишнього учня С. Рудницького⁴. У цьому ж збірнику у відомій статті Наталії Полонської-Василенко з'явилася й прикметна згадка: «Цей список звільнених [з ВУАН і репресованих учених] можна було б поширити. Згадаю ще один випадок: в 1934 р. були звільнені та позбавлені звання академіків: М.О. Возняк, К.О. Студинський, В.Г. Щурат та Ф.М. Колесса. У 1939 р. в зв'язку з «возз'єднанням» України їх було поновлено в правах [дійсних членів АН УРСР]. Щаслива доля цих академіків в тому, що вони перебували у Львові, і справа [1934 р.] мала для них тільки матеріальний характер: позбавлення платні академіка. Якби вони були в Києві, зазнали б такої ж долі, як академік С.Л. Рудницький, який на Соловках покутував гріх довірливості до большевиків»⁵ (виділення наше. — Авт.).

1973 р. у сьомому томі словникової частини «Енциклопедії українознавства» її Головний редактор вмістив біографічну статтю про видатного географа⁶.

1991 р. словацький українознавець проф. Микола Мушинка (іноземний член НАН України з 1997 р.), який упродовж 1987–

³ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: нарис історії. — Ч. II (1931–1941). — С. 22.

⁴ Дольницький М. Український учений — географ професор д-р Степан Рудницький // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко; [Записки НТШ. — CLXXIII]. — Париж; Чикаго, 1962. — С. 333–346.

⁵ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. — С. 39.

Виключення львівських учених зі складу ВУАН відбулося згідно з рішенням Президії ВУАН від 4 жовтня 1933 р. Згадану постанову Президії 11 січня 1934 р. затвердила сесія Всеукраїнської Академії наук. Мабуть, саме на цій підставі у закордонному українознавстві тривалий час саме 1934 р. датувалося виключення галицьких науковців зі складу Академії (докладніше див.: Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К., 2004. — С. 537–541).

⁶ Кубійович В. Рудницький Степан // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Головний ред. В. Кубійович. — Париж; Нью-Йорк, 1973. — Т. 7. — С. 2631–2632.

1989 рр. вже надрукував кілька статей про С. Рудницького⁷, опублікував його листування з сестрою Софією та швагром акад. ВУАН (1927) Станіславом Дністрянським⁸.

З відновленням державної незалежності України стрімко зросло зацікавлення вітчизняної наукової спільноти репресованими посталями української науки, творча спадщина яких тривалий час перебувала під забороною. Відтак з початку 1990-х рр. з'явилася низка публікацій, присвячених видатному географу С. Рудницькому⁹. У дослідженнях О. Рубльова було зроблено спробу вписати прізвище ученого у ширший контекст участі західноукраїнської інтелігенції в «українізаційних» процесах 1920–1930-х років у так званій УРСР¹⁰.

Окремо слід відзначити реалізований провідним науковим співробітником Інституту історії України НАН України, доктором історичних наук Ольгою Ковалевською потужний видавничий проект «Степан Рудницький. Історія. Геополітика. Географія», присвячений 140-й річниці від дня народження та 80-м роковинам загибелі видатного українського вченого, історика, географа, геополітика та картографа. Видання покликане ознайомити широкий загал українського суспільства з багатогранною науковою спадщиною та картографічним доробком ученого, а також візуальними матеріалами з

⁷ Мушинка М. Степан Рудницький // Український календар на 1988 р. — Варшава, 1987. — С. 101–105; *Його ж.* Забутий корифей української географії // Український православний календар на 1988 р. — Савт-Бавнд-Брук, 1987. — С. 127–129; *Його ж.* Академіка Степана Рудницького реабілітовано // Закарпатська правда (Ужгород). — 1989. — 16 квітня.

⁸ Листи С. Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932) / Упорядкування, вступна стаття, прим. М. Мушинки. — Едмонтон, 199; *Мушинка М.* Степан Рудницький — перший синтетик географії України // Листи С. Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). — С. 7–39.

⁹ Див., напр.: *Рубльов О.С.* Фундатор української географічної науки: С.Л. Рудницький // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — К., 1991. — С. 121–129; *Демедюк М.С.* Степан Рудницький — основоположник географії України / М.С. Демедюк, І.І. Ровенчак, П.І. Штойко // Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці: Збірка нарисів. — Львів, 1992. — С. 373–389; *Рудницький С.Л.* Чому ми хочемо самостійної України? / Упорядкування і передм. О.І. Шаблія. — Львів, 1994 та ін.

¹⁰ Див., напр.: *Рубльов О.С.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. — К., 1994. — С. 35–37, 40, 56, 104, 118–123, 133–134, 138 та ін.; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — С. 11–12, 19, 23, 114–117, 121–122, 132, 137, 241–245, 251–253, 324, 337, 355, 377–381, 455–457, 474–475 та ін.

його родинного архіву¹¹. Серед інших допоміжних покажчиків упорядниця вмістила список праць ученого¹² й ґрунтовний бібліографічний огляд розвідок про видатного вітчизняного географа¹³.

Становлення ученого-географа

Один з основоположників української географічної науки Степан Львович Рудницький народився в м. Перемишлі в Східній Галичині 3 грудня 1877 р. у родині гімназійного вчителя (за тогочасною термінологією — «професора»). 1895 р. він з відзнакою закінчив IV-ту гімназію у Львові й вступив на філософський факультет Львівського університету. Там він успішно студіював класичну та слов'янську філологію, германістику, історію, географію. Слухав, зокрема, лекції професора цього університету, тодішнього голови Наукового товариства ім. Шевченка у Львові — М.С. Грушевського, а також відомого географа А. Ремана. 16 грудня 1899 р., склавши необхідний іспит, дістав право викладати географію в українських, німецьких та польських середніх школах. З того часу упродовж кількох років С. Рудницький викладав географію у 1-й та 3-й гімназіях Львова, 1-й гімназії Тернополя¹⁴.

Водночас тривали студії географа у Львівському університеті, де він до 1902 р. відвідував лекції з геології, мінералогії, зоології, ботаніки, астрономії та ін. дисциплін. 1901 р. у Львівському університеті Степан Львович здобув науковий ступінь доктора філософії. Відтак, упродовж 1903/1904 навчального року, отримавши наукову відпустку, він спеціалізувався з географії й геології у Віденському університеті, зокрема, під керівництвом професора А. Пенка¹⁵, якого

¹¹ *Степан Рудницький (1877–1937). Історія. Геополітика. Географія: В 5-х кн. / Уклад., авт. передм., комент., упоряд. візуальн. матер. Ольга Ковалевська; переклад з нім., чеськ., рос. І. Андрущенко. — К., 2017. — Кн. 1: Історія. Теорія. Методологія. Термінологія. — 736 с.; Кн. 2: Геополітика. — 624 с.; Кн. 3: Географія. Початки досліджень. — 824 с.; Кн. 4: Основи землезнання. — 796 с.; Кн. 5: Геологія і геоморфологія. — 516 с.*

¹² [Ковалевська О.]. Бібліографія праць академіка С. Рудницького // Степан Рудницький (1877–1937). Історія. Геополітика. Географія: В 5-х кн. — Кн. 1. — С. 75–93.

¹³ [Ковалевська О.]. Праці про С. Рудницького та його наукові погляди // Степан Рудницький (1877–1937). Історія. Геополітика. Географія: В 5-х кн. — Кн. 1. — С. 97–101.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 6676, арк. 4, 8.

¹⁵ *Пенк Альбрехт* (Albrecht Penck; 25.09.1858–07.03.1945) — німецький геолог, географ, океанограф; вивчав геоморфологію та кліматологію. Професор Віденського університету (1885–1906); Університету «Фрідріх-Вільгельм» у Берліні й директор його Географічного інституту (1906–1927); німецького

вважав своїм наставником й згодом звертався до нього за порадою й підтримкою у найскрутніші моменти свого життя... Тоді ж С. Рудницький здійснив наукову подорож по німецьких університетах, знайомлячись із станом та перспективами розвитку географічної науки у цих авторитетних вишах¹⁶.

Як згадував учений, 1907 р. «габілітувався я як приват-доцент до цілого обсягу географічної науки ві Львові, 1908 [р.] — я почав викладати й вправи, заступаючи необсадженою катедру географії з українською викладовою мовою з повним числом обов'язкових годин»¹⁷ у Львівському університеті. Цю посаду він обіймав до листопада 1918 р. У часи перед Першою світовою війною доцент С. Рудницький неодноразово був ініціатором й керівником студентських географічних експедицій у Карпати. Низка фотографій з однієї з таких мандрівок потрапила до Музею НТШ, а звітти опинилася у приватному архіві Степана Гайдучка¹⁸.

Під час Першої світової війни, оскільки Західна Україна входила тоді до Австро-Угорщини, С. Рудницький був покликаний на військову службу й 1914–1915 рр. був військовим географом при австрійському Генеральному штабі й жив до 1917 р. у Відні. Варто зауважити, що наприкінці 1914 р., вже під час Великої війни, по російській бік фронту розпочалося друкування другого тому енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (на звороті титульної сторінки зазначено: «Петроград. Дозволено воєнною цензурою 15 декабря 1914 г.»), у якому містився й «Очерк географии Украины» авторства С. Рудницького¹⁹.

У листопаді 1918 р., коли була проголошена Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) й розпочалася польсько-українська війна за Львів і Східну Галичину²⁰, Степан Львович був заарештований польською владою, усунутий з університетської кафедри та інтернований. Пізніше йому вдалося нелегально — через Карпати й Чехословаччину — дістатися Відня, де 1920–1921 рр. він професорував, викладаючи економічну географію в Академії зовнішньої торгівлі²¹.

університету Карла-Фердинанда у Празі (з 1928). Член Шведської Королівської академії наук (з 1906).

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 6676, арк. 4.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Див.: Галичина — український здвиг: За матеріалами архіву Степана Гайдучка. — Львів, 2014. — С. 55–57.

¹⁹ Див.: Рудницький С. Очерк географии Украины // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Петроград, 1916. — С. 361–380.

²⁰ Див., напр.: Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. — Львів, 1998.

²¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 6676, арк. 4, 8.

Надія Суровцова згадувала С. Рудницького віденських часів: «Був ще професор Степан Рудницький. Справжній вчений, який дійсно цікавився своєю наукою, працював тільки в тій царині і мало відзначався в тих колах, де мені траплялося обертатись. Ще нестарий, він користав з пошани [...]»²²

Та ж мемуаристка зафіксувала у своїй пам'яті й подружжя Дністрянських родину сестри географа Софії: «Дністрянський був юрист; як усі галичани, стриманий, підтягнутий, коректний, завжди елегантний, хоч і не надто заможного вдягнений. В нього були сірі добрі очі, сивувата борідка, лиса голова і сухорлява постать. Нічого виразного, яскравого він не лишив по собі в моїй пам'яті, хіба що в нього була гарна дружина, бліда чорноока красуня-піаністка, яку за звичаєм величали «пані професорова» і яка теж нічим особливим не була примітна. «Дистингована» галицька пара. Не пам'ятаю жодних пліток та інтриг навколо їх імен, але також і якої барвистої діяльності. Віденський «середняк» еміграційної верхівки. Він також був послом колишнім австрійським, може, якраз це і надавало йому такий тон»²³.

1921–1926 рр. С. Рудницький працював професором географії у чеському Карловому університеті та Українському Вільному Університеті у Празі, водночас був членом Географічного інституту ЧСР²⁴.

Деякі наукові розвідки С. Рудницький надрукував ще в студентські роки. Загалом його наукова спадщина становить понад 150 наукових праць, що охоплюють різні ділянки географічної науки: загальне землезнавство, фізичну географію, геоморфологію, антропогеографію, історичну та політичну географію, географічну термінологію та ін. Але в центрі його наукових уподобань й зацікавлень була саме географія України та її окремих регіонів. Серед найпомітніших наукових та науково-популярних праць ученого слід відзначити такі: «Фізична географія при кінці XIX ст.» (Львів, 1903); «Начерк географічної термінології» (Львів, 1908); «Коротка географія України» (Київ, 1910. — Т. I; Львів, 1914. — Т. II); «Україна, земля та народ» (Відень, 1916, нім. мовою; Нью-Йорк, 1918, англ. мовою); «Україна — наш рідний край» (Відень, 1917; 2-ге вид. — Львів, 1921); «Українська справа зі становища політичної географії» (Берлін, 1923); «Основи землезнання України» (Львів, 1924. — Т. I; Ужгород, 1926. — Т. II) та ін.²⁵

²² Суровцова Н. Спогади: [Відень. 1924]. — К., 1996. — С. 149.

²³ Там само.

²⁴ Див.: Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага, 1942. — Т. 1. — С. 125, 176; Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Париж–Нью-Йорк, 1973. — Т. 7. — С. 2631–2632.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 6676, арк. 4 зв.–5.

Таким чином, на середину 1920-х років С. Рудницький був визнаним фахівцем в галузі географії України, без перебільшення фундатором вітчизняної географічної науки. В анкетних відомостях про себе, заповнених 25 жовтня 1926 р., невдовзі по приїзді до Харкова, на запитання про рідну мову й рівень опанування іншими мовами, Степан Львович записав: рідна мова — «українська. Вповні [володію]: німецька, польська, французька, англійська, слабо: російська»²⁶. Щодо особисто здійснених наукових експедицій учений зазначав: «Наукові подорожі й екскурсії робив я: в Карпатах, Підкарпатті й Закарпатті, на Розточі, Поділлі й Волині, на Словаччині, Шлеську, Моравії, в Чехах, Австрії, в австрійських, швейцарських, італійських і французьких Альпах, на зах[ідній] частині Балканського півострова, в Півд[енній] і Півн[ічній] Німеччині, Півн[ічній] Франції, Південній Англії. Океанографічні дослідження по Атлантичському океані, Німецьким, Балтійським, Адріатичським морям»²⁷.

Певних змін зазнали на той час і його політичні погляди. Колишній працівник австрійського Генерального штабу часів Великої війни, який тоді ж співробітничав з «Союзом Визволення України», що об'єднував галицьких й наддніпрянських українських політиків-емігрантів та прагнув розв'язати «українське питання» за допомогою багнетів австро-німецького блоку у війні з царською Росією²⁸, він поволі переходить на позиції поміркованого «советофіла». За умов тогочасного «українізаційного» курсу в УРСР С. Рудницький гадав, що можна досягти певних успіхів у національно-культурному та державному відродженні України. «Я — старий націоналіст-культурник, який пішов охоче служити рад[янській] Україні на культурному фронті, на якому Україна, завдяки новій нац[іональній] політиці, отримала певну автономію. Я не вдавав ентузіаста-радянця, а станув на становищі об'єктивного безпартійного українця»²⁹, — свідчив він згодом.

Це бачили й компартійні кола підсоветської України. Так, у довідці про українські угруповання за кордоном, підготовленій апаратом Уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР при Уряді УРСР 1 травня 1926 р., зазначалося, зокрема, що «центр радянськості знаходиться у Празі. Це — [...] головним чином технічна інтелігенція, професори, студентство [...]». «Основний настрій цих кіл, — наголошувалося у документі, — виїхати на Радянську Україну, докласти своїх знань на радянській роботі, не провадячи боротьби з радянським урядом». Серед найвпливовіших

²⁶ Там само, арк. 1.

²⁷ Там само, арк. 4 зв.

²⁸ Докладніше див.: *Патер І.* Союз визволення України: проблема державності і соборності. — Львів, 2000.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 1, арк. 4.

постатей у середовищі цієї інтелігенції згадувалося й прізвище професора С. Рудницького³⁰.

Архівні матеріали дозволяють конкретизувати час, коли саме почали налагоджуватися контакти професора УВУ з представниками УССР за кордоном. Так, у жовтні 1922 р. керівник видавничого відділу Торгпредства УССР у Німеччині й за сумісництвом секретар берлінського представництва Наркомосу Петро Юрійович Дятлів інформував Наукове товариство імені Шевченка у Львові про намір НКО видати накладом 3–5 тис. примірників стінну фізичну мапу України. Аби прискорити друк та «якнайощадніше і дешевше виконати його», петент просив керівництво НТШ «дозволити повторити видання карти Ст. Рудницького, що вийшла Вашим накладом 1918 р. з картографічного інституту Фрайтага і Берндта у Відні». Звернутися за таким дозволом до Наукового товариства ім. Шевченка та автора — професора С.Л. Рудницького — порекомендував советським чиновникам згаданий віденський інститут. Шануючи авторське право, як це було прийнято у європейських країнах, керівництво НТШ, у свою чергу, запропонувало П. Дятлову «порозумітися з проф. Рудницьким»³¹ (у той час — професором географії Українського Вільного Університету у Празі).

Замешкавши у Празі й стало працюючи в УВУ, С. Рудницький уважно стежив за розвитком географічної думки й науки в УССР. Час від часу він рецензував советські географічні видання або ж писав власні розвідки на підставі друкованих джерел ССРСР/УССР. Так, 1924 р. він опублікував статтю «Декілька заміток до справи районізації України»³², що у ній він розкритикував нову районізацію республіки 1923 р. за нехтування фізико-географічними та етнографічними принципами. На конкретних прикладах він доводив, що найновіший адміністративний поділ, відповідно до якого УССР було поділено на 9 губерній, 53 округи й 706 районів, хибував на ті ж бюрократичні недоліки, які були притаманні районуванню часів царату: низка територій з перевагою українського населення не увійшла до кордонів республіки, натомість — до інших «держав»

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2238, арк. 2.

³¹ ЦДІА України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 90, арк. 4–4 зв.

³² Рудницький С. Декілька заміток до справи районізації України // Літературно-науковий вістник. — 1924. — Кн. XII. — Грудень. — С. 227–239.

Цікаво, що редактор ЛНВ Д. Донцов подав редакційний коментар до цієї розвідки географа: «Проф. С. Рудницький в своїй цікавій статті трактує свою тему з точки погляду науки. Але й для політика ся стаття інтересна, бо показує, з якою залізною консеквенцією Росія, відкраюючи частину Слобожанщини і Крим від України, стремить скріпити на сій останній свою владу. Проекти «електрифікації», «огородових міст», «сверхмагістралізації», про які згадує, не надаючи їм, зрештою, великого значіння автор, очевидно, належать до тих «потемкинських сел», яких пляни Совітська Росія позичила в царській».

СССР: «Маю відвагу взятися за обговорювання державних меж Великої України.

«Енергетичні» принципи веліли б поставити Україну як дійсно заокруглену державну цілість. Та се не сталося. Світська Україна й після районування обіймає тільки частину як природного, так і етнографічного, чи політично-географічного, чи економічно-географічного простору тої географічної одиниці, яку ми називаємо Великою Україною (з виключенням українських земель під Польщею, Румунією й Чехією).

1) Південна частина давніх повітів Мозирського й Річицького лишилися поза Україною [...]. Природою ся частина українського Поліся в нічім не різниться від сусідніх частин Волині й Київщини. Етнографічно-українською показують її всі наукові праці від Шафарика й Ріттиха до Нідерлього й Ушакова включно. Політично-й економічно-географічно вона гравітує до Києва, не до Мінська. Все отсе промовляє за прилученням сеї суто української пайки Полісся до України.

2) Північна Чернігівщина, яку поставлено поза Україною, природою не різниться від сусідніх повітів, які залишилися при Україні [...]. Довідуємося, що деякі відтинки суто-української частини Чернігівщини прилучено до Росії.

3) Південні частини Курщини й Вороніжчини й надалі залишилися поза межами України. Се абсолютно незгідне з основами районізації [...].

4) До природної області України належать, як відомо, землі при устях Доку й кубанське та чорноморське Підкавказє. Так само з етнографічного боку се українські землі й господарський тип їх дуже близько споріднений з таким же типом черенних областей півдня України. Про їх прилученне до неї (з нагоди нової районізації) *не підіймалися одначе поки що ніякі голоси*³³ (виділення у тексті С. Рудницького. — Авт.).

Особливу увагу звертав професор на безумовну приналежність Кримського півострова до української території: «Коли Україну розуміти одиноко можливим способом для модерного землезнання, себто як південну частину Східної Європи, оперту о південноєвропейські фалдовини Карпат, Яйли й Кавказу, то Крим являється безсумнівною інтегральною її частиною. Етнографічно беручи, Крим не татарський. Релятивну більшість населення Криму творили ще перед війною українці, даючи основний фон для кримської мозаїки народів. Тепер відносини пересунулися ще більше на користь українців. До того, могомеданська частина його населення з питомою ісламови консервативною послідовністю все змагатиме

³³ Рудницький С. Декілька заміток до справи районізації України // ЛНВ. — 1924. — Кн. XII. — С. 230–231.

політично до іслямітських центрів, з якими була століттями політично звязана. Економічно й лучбово Крим звязаний з Україною нерозривними вузлами. Без неї він не міг жити колись (15–18 вік), коли ясир і награвлене добро з України жили кримське населення, не міг жити й за царських часів, не зможе жити й тепер. Відлучення Криму від України не має ніяких наукових, ні практично-економічних основ»³⁴.

«Взагалі думаю, — наголошував учений, — що при визначуванні меж України супроти сусідніх «держав» Союзу повинні були першу роллю по природничо-географічних критеріях відогравати етнографічні признаки»³⁵.

За оцінкою С. Рудницького, Україна «зі становища новітнього землезнання» належить до «найменше розсліджених країв Європи», а професійних географів-українців «смішно мало»: «Ся недостача відбилася, між иншим, і на теперішній районізації й відбиватиметься на безлічи переважних процесів політичного й економічного життя, в мирі й у війні.

Видимим знаком низького стану землезнання на Україні є карти, які долучено до «Матеріялів [по районуванню України]. Харків, 1923]. Яке їх виконання? Як показати їх західноєвропейським географам? Прим[іром], таку орографічно-тектонічну карту? Так само, щоправда, бють в очи недостачі дотеперішних топографічних карт української території й морських карт українських побереж. Тішилися з їх незугарности військові Австрійці й Німці, та не тішилися землезнавці. З такою трюхверсткою працювати географови чи геологови майже неможливо. Але сі «старорежимні» карти все-таки стояли безконечно висше від сього, що тепер продукується на Україні»³⁶.

Насамкінець у статті порушувалося украй важливе для С. Рудницького питання щодо створення потужного Українського географічного інституту: «Необхідно й негайно конечним являється тому для України великий географічний інститут. Та дійсно модерний, без тупої казньонщини. Сей географічний інститут України мусів би мати завдання як наукові (підготовляти учених-географів для всіх царин географічної науки, вести наукові досліди з обсягу морфольогії, гидрольогії, кліматольогії, океанольогії і т. д.), так і практичні (виготовляти карти для військових, моряцьких, адміністраційних, шкільних і інших потреб). Праця такого інституту, підперта всіми модерними технічними засобами, мусіла б оплатитися українській державі сторицею.

³⁴ Там само. — С. 231.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. — С. 239.

Поки що такий проєкт мусітиме ще довго залишатися мрією для України. Умови для наукової праці на цілїм Сходї Європи і тепер ще дуже далекї від нормальних»³⁷.

Безперечно, саме ця ідея організації вітчизняної географо-картографічної науково-дослідної інституції коштом «уряду» підсоветської України опинилася у фокусї перемовин С. Рудницького з представниками УССР за кордоном, насамперед з «українським» радником (1924–1926) Повпредства СССР у Празї Антоном Терентійовичем Приходьком, у недалекому майбутньому (1926–1929) першим заступником наркома освіти УССР³⁸.

Слід зазначити, що прагнення закордонної української інтелігенції, насамперед галицької, дістати роботу за фахом в Україні всїляко заохочувалося тогочасними урядовими колами УССР, в першу чергу Наркомосом республіки, що віддав усїєю мережею навчальних, культосвітніх та наукових закладів. Ця політика неухильно втілювалася у життя очільниками НКО — О.Я. Шумським (1924–1927) та особливо М.О. Скрипником (1927–1933). Як слушно зауважував І. Кошелівець, «на це були свої причини. І одна з них хронічний брак людей з відповідною підготовкою на самїй Наддніпрянській Україні на ту безліч нових інституцій і установ, які творилися в ходї державного будівництва і попереднім режимом царату для України не передбачалися. Треба було професури для мережі високих шкіл, на що залишених царатом кадрів не вистачало; фахових керівників видавництва, високих урядовців для центральних культурно-освітніх установ, тощо. Чистим скарбом для Скрипника були ті люди з Галичини, що залишилися на Наддніпрянщинї після років революції і наїхали в перші роки Радянської влади»³⁹.

Зрозуміло, що за тих обставин, коли «українізаційний» курс у підсоветській Україні висував на перший план неодмінну вимогу — вільне володіння й обов'язкове використання української мови на державних посадах, закордонна галицька інтелігенція, що прибувала до України і для якої українська була не лише рідною, але й мовою повсякденного вжитку (за Австро-Угорщини українці в Галичинї мали значно більше можливостей для національно-культурного розвитку, ніж українці в царській Росії), мала істотні переваги перед місцевою російською чи русифікованою, хоч і українською за походженням, інтелігенцією.

Секретний відділ ГПУ УССР у черговому тижневому зведенні № 21/31 за 22–28 травня 1927 р. інформував керівництво республі-

³⁷ Там само.

³⁸ Рубльов О.С. Фундатор української географічної науки: С.Л. Рудницький. — С. 123.

³⁹ Кошелівець І. Микола Скрипник. — Мюнхен, 1972. — С. 188.

канської й союзної таємної поліції щодо двоподілу в інтелігентському середовищі: «Политика украинизации, вызывающая у одних поддержку, у других вызывает не только скрытого, но и явного протеста, характерным подтверждением чего являются отмеченные за последнее время неоднократные случаи добровольного ухода научно-технической интеллигенции со службы из УССР в РСФСР. В отдельных случаях (как, например, в Киеве) борьба между украинской и русской частями научно-технической интеллигенции принимает вредное для общественной жизни направление, переходя в скрытую и открытую повседневную вражду и по службе, и на работе, и в учреждениях, и на предприятиях. При этом в некоторых случаях (как, например, по вопросу о центре Инженерно-технической ассоциации) борьба принимает резко принципиальный характер»⁴⁰.

Доволі типова тогочасна ситуація змальовується у проекті постанови Секретаріату ЦК КП(б)У на доповідь Комісії ЦК КП(б)У по обслідуванню роботи Київського сільськогосподарського інституту (1926 р.). У документі зазначалося, що у виші професура поділялася на такі угруповання (крім тих, що не визначили своєї позиції): «Група старої професури, переважно російської, з великою кваліфікацією й високим авторитетом науковим і педагогічним», яка «явно чи заховано» невдоволена прискороною українізацією, та «група молоді української професури, що вважає себе за радянську...», але у складі останньої переважають викладачі «з значно нижчою кваліфікацією та з нижчим науковим і педагогічним авторитетом, аніж першої групи»⁴¹.

Така ситуація була не лише у Києві. Так, 17 червня 1926 р. у заяві на ім'я ректора Харківського ІНО професор цього вищого навчального закладу, академік ВУАН Сергій Натанович Бернштейн (22.02/05.03/.1880–26.10.1968) різко виступив проти прискороної (упродовж року) українізації навчального процесу. «Я полагаю, — йшлося у документі, — что проведение срочной украинизации высших учебных заведений УССР, при помощи декретов и при отсутствии для этого реальных возможностей, является прискорбной ошибкой, которая... пагубно отразится на культурном развитии Украины». Наприкінці своєї заяви-ультиматуму він просив звільнити його від викладання у ХІНО. Майже синхронно з аналогічною усною заявою виступив й професор Катеринославського гірничого інституту академік ВУАН Лев Володимирович Писаржевський (01/14/.02.1874–23.03.1938)⁴².

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 2, арк. 100.

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2210, арк. 41.

⁴² Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). — С. 33–34.

Одначе відкриті виступи проти українізації російської або зросійщеної інтелігенції УССР були поодинокими, оскільки дозволити їх собі могли переважно представники інтелектуальної еліти, як, наприклад, обидва вищезгаданих дійсних членів ВУАН. Натомість відбувався переважно мовчазний чи притлумлений саботаж українізації, що іноді набував форми вимоги скасувати періодичні перевірки знання державними службовцями української мови, обмежившись одноразовим формальним іспитом з подальшим звичним використанням «общепонятного»⁴³.

Аби змінити на краще це тимчасово несприятливе для українізації співвідношення старої, висококваліфікованої російської професури й молодой, менш кваліфікованої та авторитетної української (чи «українізованої»), НКО УССР вдавався до запрошення з-за кордону професорів та викладачів-галичан, переважно висококваліфікованих та авторитетних спеціалістів. «Скрипникові, — зазначав І. Кошелівець, — очевидно, імпонувало розставляти у його величезному державному апараті галичан, які зчаста здобули освіту на Заході і були так потрібні як знавці чужих мов»⁴⁴.

Вже після самогубства М. Скрипника, «викриваючи» «націоналістичний ухил» покійного, П. Любченко закидав йому на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р.: «З великою наполегливістю вимагав він (М. Скрипник. — Авт.) від Політбюро дати дозвіл на ввіз 1 500 вчителів з Західної України, тому, бачите, що у НКО кадрів не вистачає... Тепер абсолютно ясно, що... це були б 1 500 офіцерів і підофіцерів-шпигунів і військових агентів...»⁴⁵. Але це були вигадки пізніших часів, які спростовував цитований вже нами І. Кошелівець: «Якщо йдеться про приїжджих з Галичини [...], це були просто щирі українські патріоти, яким дорога була справа національної суверенності. Вони прибували на Україну, повіривши, що тут буде хай і комуністична, але українська держава. А вже ніяк не з дорученнями польських імперіалістів. Скоріше навпаки, часто причиною їх переїзду було переслідування українців у Польщі Пілсудського [...]»⁴⁶.

⁴³ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — С. 110–111.

⁴⁴ Кошелівець І. Микола Скрипник. — С. 189.

⁴⁵ Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках: Промова тов. П.П. Любченка на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 р. // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 11 грудня.

⁴⁶ Кошелівець І. Микола Скрипник. — С. 245.

Приїзд до советської України та спроби створити у Харкові наукову школу

Отже, за цих умов влітку 1926 р. у Повпредстві ССРСР у Празі А.Т. Приходьком й було передано С. Рудницькому офіційне запрошення НКО УССР виїхати на підсоветську Україну для наукової роботи. «Я приїхав в Харків на пропозицію Радвлади, що була мені поставлена через Повпредство в Празі (А. Т. Приходько), — згадував він згодом, — не оглядаючись на перестороги звідусіль і вповні довірившись Радвладі»⁴⁷. 17 жовтня 1926 р. С. Рудницький вже був у Харкові, де спершу працював професором у Геодезичному й землеустрійному інституті, а також керівником секції географії і картографії Науково-дослідної кафедри географії й антропології Харківського інституту народної освіти (ІНО), як тоді (до 1934 р.) називався Харківський університет⁴⁸. Чимало часу присвячував Степан Львович справі організації Українського науково-дослідного інституту географії і картографії, директором якого працював з жовтня 1927 р. до березня 1933 р. (часу свого арешту).

Цікаве свідчення щодо від'їзду С. Рудницького до УССР залишив історик Д.І. Дорошенко (1882–1951), який тоді очолював Український Науковий Інститут в Берліні й водночас був професором Українського Вільного Університету у Празі. У його листі від 20 жовтня 1927 р. до В'ячеслава Липинського згадується: «Галичани потроху перекочують на схід. Лозинський виїхав до Рад[янської] України, випрохавши у чеського уряду 5.000 корон на дорогу»⁴⁹. Чехи дали гроши, але тепер стягають їх з Укр[аїнського] [Вільного] Ун[іверсите]ту по 1.000 корон місячно. Рудницький виїхав торік. Він до самого останку заперечував, що їде, і заявив про це лиш 2-го жовтня [1926 р.], потому, як 1-го дістав платню за

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 1, арк. 5.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 6676, арк. 8.

⁴⁹ *Лозинський Михайло Михайлович* (30.07.1880–03.11.1937) — український правознавець, політичний та громадський діяч, публіцист, літературознавець. З 1921 р. викладав в УВУ у Відні й Празі на факультеті права й суспільних наук: ординарний професор міжнародного права, продекан (1926–1927). Виїхав до УССР, з 01.10.1927 р. — професор міжнародного права Інституту народного господарства у Харкові (ХІНГ). 1933 р. заарештований, убитий у Сандормоку 1937 р. одночасно зі С. Рудницьким.

Про його советське десятиліття докладніше див.: *Рубльов О.С.* Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // *Укр. іст. журн.* — 1997. — № 4. — С. 103–117; Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського: [Документи] / Публ. О.С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* — 1997. — № 4. — С. 118–135; № 5. — С. 97–118; № 6. — С. 84–102; 1998. — № 1. — С. 112–121.

місяць жовтень вперед з Ун[іверсите]ту. Тоді за кілька день зібрався й виїхав [...]»⁵⁰.

У наближенні ситуація з від'їздом із Праги С. Рудницького виглядала принаймні дещо інакше, ніж змалював її Д. Дорошенко. У всякому разі, не йшлося про раптову «втечу» — навіть відбулися офіційні урочистості, влаштовані чеськими колегами географа з нагоди його від'їзду до УССР. У листі з Харкова до сестри від 19 жовтня 1926 р. він повідомляв подробиці від'їзду: «Виїхав я в середу 13.Х. рано, в попередню неділю прощав мене чеський [Карлів] університет і чеське геогр[афічне] товариство в Репрезентаційнім домі. Їхав я без перерви 4 дні через Берлін, Ригу, Москву (де задержався 7 годин, був у Кремлі на гробі Леніна) і в неділю рано приїхав до Харкова [...]»⁵¹.

Утім, для М. Лозинського від'їзд земляка-географа до УССР й справді був несподіванкою. У свідченнях Михайла Михайловича від 4 квітня 1933 р. згадується: «В Харкові застав я Степана Рудницького, що приїхав на рік переді мною. Я його давно знав, але до Праги мало з ним зустрічався. Він у Галичині належав до тієї маси урядовців (був учителем гімназії і з 1909 р. доцентом у Львівському університеті), що «до політики не мішаються», до мене ставився, як і загал галицької інтелігенції, негативно, так що причин до зустрічі не було. В 1914/15 р. в Відні він написав пару брошур для Загальної Української Ради, і ми тоді іноді зустрічалися. Після цього зустрілися аж в Празі, в Українському університеті. Його рішення переїхати в СРСР мене дивувало, бо до того часу його соціальні й культурні погляди не мали нічого спільного з соціалізмом.

В Харкові я його застав задоволеним, що НКО дає змогу працювати. Я його розцінював так, що до комунізму він не дійде, але буде щиро працювати [...]»⁵²

Якщо з Прагою Степан Львович попрощався нашвидкоруч, то й у Харкові, попри щедрі обіцянки, з квітами його не чекали. Ось власноручне свідчення вченого: «Приїхавши в Харків, я застав

⁵⁰ Липинський Вячеслав. Твори. Архів. Студії / Загальна редакція Є. Зиблікевич і Є. Пизюр. — Філядельфія, 1973. — Липинський В. Архів. — Т. 6: Листи Д. Дорошенка до В. Липинського / Ред. Іван Коровицький. — С. 266.

⁵¹ Листи С. Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932) / Упорядкування, вступна стаття, прим. М. Мушинки. — С. 43.

Репрезентаційний дім — муніципальна споруда у Старому місті Праги, збудована 1905–1911 р. Міжвоєнна доба ХХ ст. була часом найбільшої слави Празького Репрезентаційного дому, як його тоді називали. Тут відбувалися бали, урочистості, професійні конференції, виставки провідних художників, асоціацій та клубів.

⁵² Свідчення ув'язненого М.М. Лозинського про його побут в УСРР з часу приїзду у вересні 1927 р. і до закінчення 1931/32 навчального року, 3–10 квітня 1933 р. / Публ. О.С. Рубльова // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5. — С. 109.

середовище для мене дуже неприхильне. Підпертя я мав тільки з боку тов. [Я.] Ряппо, тоді замнаркома НКЮ. Тодішній Нарком освіти тов. [О.] Шумський прийняв мене дуже холодно й нічого для мене й для географічної справи не зробив. Керівник Упрнауки тов. Матвій Яворський, крім гарних слівець, не дав нічого. Тільки тов. Ряппо⁵³ провів закладення географічного інституту, де я став директором»⁵⁴. Зауважимо, що «холодність» О. Шумського мала свої підстави — наркомату освіти було не до географії: тривав його конфлікт з Генсеком ЦК КП(б)У Л.М. Кагановичем, який вигатав «націоналістичний ухил» — «шумськізм» — та врешті-решт змусив Олександра Яковича залишити Україну на початку наступного, 1927 р.⁵⁵

Неприхильно був зустрінутий проф. С. Рудницький й тодішнім керівництвом ВУАН, зокрема, її віце-президентом (1922–1928) С.О. Єфремовим, лідером «антигрушевської» партії в Академії, людиною, налаштованою проти учнів (нагадаємо, що Степан Львович слухав лекції М.С. Грушевського з історії у Львівському університеті) та послідовників Грушевського, галицьких науковців⁵⁶. Під час ув'язнення С. Рудницький так відтворив власні враження від академічної атмосфери, до якої потрапив одразу по приїзді до УССР, й неприхильного сприйняття його, галичанина-«українізатора», у жорсткому конкурентному середовищі наукового світу обох республіканських столиць (Харкова й Києва) та чорноморської Пальміри (Одеси): «Укр[аїнська] Академія наук прийняла мене дуже неприхильно. В[іце]-пр[езидент] [ВУАН] С. Єфремов висловився, що для «большевицьких підхалимів» у роді Рудницького нема місця в Академії. Проф[есори] Танфільєв з Одеси⁵⁷ й Івановський з

⁵³ *Ряппо Ян Петрович* (30.03.1880–14.04.1958) — советський урядовець і педагог. Закінчив Санкт-Петербурзький ун-т (1909), з 1917 р. працював в Україні. 1921–1928 рр. — заступник наркома освіти УССР.

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 1, арк. 5.

⁵⁵ Див., напр.: *Панчук М.І.* Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 324–326.

⁵⁶ Докладніше див.: *Антонович М.* До взаємин М.С. Грушевського з С.О. Єфремовим // Український історик. — 1975. — № 1–2 (45–46). — С. 91–99; *Гирич І.Б.* М. Грушевський і С. Єфремов: до історії наукових, літературних і особистих взаємин // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — К., 1994. — Вип. 3. — С. 65–75; *Його ж.* М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX — 20-х рр. XX ст. // Укр. історик. — 1996. — № 1–4 (128–131). — С. 142–187.

⁵⁷ *Танфільєв Гаврило Іванович* (22.02 /06.03/1857–04.09.1928) — російський географ, ботанік й ґрунтознавець. Народився у м. Ревелі, де закінчив Ревельську німецьку класичну гімназію (1876). 1877 р. вступив на фізико-мат. фак-т Петербурзького ун-ту, через два роки перейшов на його природниче відділення. Закінчив ун-т 1883 р. З 1895 р. — приват-доцент Петербурзького ун-ту. 1899–1903 рр. брав участь у наукових експедиціях — вивчав природу Бараби й

Харкова⁵⁸ славили мене по всім СРСР як неука, що нічого не знає з картографії, і т. д., і т. д. [...]»⁵⁹.

В'язничні свідчення С. Рудницького, вочевидь, увібрали увесь його негативний советський досвід, що, безперечно, вплинуло на перегляд ним перших своїх вражень від приїзду до УССР. А враження ці, принаймні у перших його листах, були стримано оптимістичні. Стосувалося це й контактів з урядовцями та й науковим світом підсоветської України.

Прибувши до Харкова вранці 17 жовтня 1926 р., 19 жовтня він повідомляв сестрі: «Вражіння, яке я виніс зараз по переїзді рад[янської] границі, було без порівняння краще, як я коли-небудь припускав. З осібна по переїзді української границі я почувався цілком у себе дома. Харків — місто велике простором, та великоміський характер має тільки центр. Усе решта це вілли в городах. Є електр[ичний] трамвай, світло, водогони і т. д. Велика біда тільки з мешканнями. Я заїхав до будинку для вчених. Прийняли мене тут

Кулундинського степу (Західний Сибір), досліджував Архангельську, Олонецьку, Вологодську губернії й Закавказзя. Під час експедицій набув туберкульоз, що змусило його змінити вологий петербурзький клімат. 1904 р. взяв участь у конкурсі на заміщення посади професора географії Імператорського Новоросійського університету. Після обрання 1905 р. переїхав до Одеси, де мешкав до кінця життя, створивши у Новоросійському ун-ті одну з найкращих в імперії кафедр географії. 1912 р. успішно захистив у Петербурзькому ун-ті докторську дисертацію «Межі лісів у полярній Росії: за дослідженнями в тундрі тіманських самоедів» й здобув науковий ступінь доктора географії. За советських часів очолював науково-дослідну кафедру фізичної географії й геології Одеського ІНО. Був висунутий в академіки АН СРСР, та не дожив до виборів.

⁵⁸ *Івановський Олексій Арсенійович* (23.02.1866–04.05.1934) — російський й советський географ. Народився на Алтаї. Закінчив Томську гімназію, історико-філологічний й фізико-мат. фак-ти Московського ун-ту. 1894–1895 рр. стажувався при Ляйпцизькому ун-ті у відомих німецьких географів Ратцеля й Геттнера та антрополога Шмідта, де отримав ступінь доктора філософії. Упродовж 1890-х рр. брав участь у численних наукових експедиціях (Киргизія, Монголія, Південний Алтай, Кавказ, Персія, Туреччина та ін.). Викладав у Московському ун-ті антропогеографію, антропологію й географію Росії (з 1903 р. — приват-доцент). 1913 р. здобув науковий ступінь доктора географії за дисертацію «Население земного шара: Опыт антропологической классификации». 1914 р. переїхав до Харкова, де обійняв посаду ординарного професора кафедри географії та етнографії Харківського ун-ту. Після російської більшовицької окупації України й реорганізації університету на Інститут народної освіти працював професором географії в Академії теоретичних знань (1920–1922), Харківському ІНО (1922–1930), а також до 1929 р. завідував науково-дослідною кафедрою антропології й географії. Був ініціатором створення географічного фак-ту відновленого Харківського ун-ту (1933).

⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 1, арк. 5 зв.

незвичайно щиро і радісно. Дотепер перевів й переговори щодо 2 катедр: геодезійної і дослідчої — разом місячно 200 \$. Все йде дуже добре — невдовзі напишу більше. *Твій Стась*⁶⁰.

27 жовтня 1926 р. у Харкові С. Рудницький скріпив власним підписом програмний документ, адресований «До Укрголовнауки в Харкові та інших центральних установ УСРР». Матеріал мав назву «Заява і Меморандум в справі підготовки закладання Українського Географічного Інституту, подана проф. Степаном Рудницьким».

Починалася ця пам'ятна записка констатацією прикрого факту упослідженості географії серед інших природничих наук на східно-європейському терені й зокрема території, яка до нещодавна перебувала під «патронатом» царської Росії: «Відколи почався в Східній Європі живіший розвиток природничих наук, аж до нинішнього дня географія постійно находилася тут і находиться в дуже обмеженому й прикрому становищі. В противенстві до інших європейських держав, які від 70-х років минулого століття завели на кожному зі своїх університетів по одній або й по дві катедри географії [...], царська Росія географію як академічний фах свідомо чи несвідомо нехтувала.

Тільки на деяких університетах бували катедри географії. Але й вони: 1. Не мали такого поля діяльності на університеті, як їх посестри в Європі; 2. Бували правильно обсаджувані не фаховими географами, а представниками більш чи менш споріднених наук: метеорології, ботаніки, фізики, антропології, етнографії і т. д. Декотрі з цих мимовільних географів бували геніальними людьми (пр[иміром], знаменитий метеоролог О. Воейков⁶¹) і тоді вони самі дуже успішно працювали й на географічному полі. Але звичайно ці мимовільні географи залишались таки фізиками, ботаніками, етнологами і т. д. і могли успішно працювати тільки в своїм первісним фаху»⁶².

Від такої аномалії, зауважував С. Рудницький, страждала науково-дослідна географічна праця у Східній Європі: «Ніхто зі східно-європейських географів не спромігся на академічний підручник географії Східної Європи, який бодай здалеку наближав би ся до типу академічних підручників про інші землі Європи чи Поза-

⁶⁰ Листи С. Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932) / Упорядкув. М. Мушинки. — С. 43.

⁶¹ *Воейков Олександр Іванович* (8/20.05.1842–27.01/09.02.1916) — російський метеоролог, кліматолог та географ, творець сільськогосподарської метеорології. З 1866 р. — член «Императорского русского географического общества». З 1882 р. працював у Санкт-Петербурзькому ун-ті на кафедрі фізичної географії: приват-доцент (1882), екстраординарний (1885), ординарний (1887) професор.

⁶² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2264, арк. 113.

європи. Визначні ботаніки на географічних катедрах Краснов і Танфільєв пробували своїх сил у цьому напрямі, та їх твори не тішаться в світовій географії признанням, бо, писані негеографами, не можуть дати методично справного, дійсно географічного опису так цікавої для всього Заходу Східної Європи. А його дуже треба світовій науці [...]»⁶³.

Вищенаведене, на думку географа, зумовлювало, що «цілій Східній Європі, зокрема Радянському Союзу, *потреба по-новітньому вишколених наукових географів-дослідників*», які б спромоглися фахово дослідити Східну Європу й «дати надійний матеріал для майбутнього великого академічного підручника географії чи цілої Східної Європи чи принайменше європейської частини Радянського Союзу». Тільки озброєні сучасними знаннями, «по-новітньому вишколені наукові географи зможуть зібрати й опрацювати цю велетенську масу географічного матеріалу, яка дотепер лежить відлогом й яка zarazом така потрібна військовим і морякам, адміністраторам і економістам»⁶⁴ (виділення С. Рудницького. — Авт.).

У листі до родичів від 2 листопада 1926 р. учений ділився враженнями від перших контактів з урядовцями й професорсько-викладацьким складом тогочасної столиці УССР: «На другий день [по приїзді], у понеділок 18/X я почав ходити представлятись. В комісаріяті освіти мене зустрів страшним лобизянием Мацюсь Яворський⁶⁵ [...], опісля я був у тов. Шумського й Ряппо, які зробили на мене незвичайно добре вражіння. Зараз призначено мене професором I розряду в геодезійний Інститут і управителем географічної секції в дослідчій кафедрі по антропології й географії. Секцію антропології управляє відомий старий (і дуже симпатичний) проф[есор] Івановський з Москви. Платня за Інститут 200 карб., за досл[ідчу] кафедру 180 карб. на місяць [...]»⁶⁶.

Отже, про жодну «холодність» з боку наркома освіти УССР О. Шумського у листі не згадується.

Натомість «дуже симпатичний» професор-географ О. Івановський невдовзі став одним з опонентів С. Рудницького. Хоча попер-

⁶³ Там само, арк. 114.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ *Яворський Матвій Іванович* (15.11.1885–03.11.1937) — український історик, академік ВУАН (1929). Вивчав право у Львівському й Віденському університетах. 1924–1929 рр. — завідувач Управління науковими установами на Україні (Упрнаука) НКО УССР. Репресований.

Докладніше про нього див., напр.: *Касьянов Г.В.* Академік М.І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. — 1990. — № 8. — С. 75–86; *Рубльов О.С.* Лідер «істориків-марксистів» України: М.І. Яворський // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — К., 1991. — С. 168–173.

⁶⁶ Листи С. Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). — С. 45.

вах й Олексій Арсенійович восени 1926 р. — узимку 1927 р. надав притулок очолюваному С. Рудницьким Харківському географічному гуртку, що ставив собі завданням «сприяти підготовці Українського Географічного Інституту та взяти участь в його організації й науковій роботі»⁶⁷.

Утім, й акад. С. Єфремов, уперше побачивши «прибульця» з Праги, характеризував його принаймні нейтрально, зробивши у своєму щоденнику 26 листопада 1926 р. таку нотатку: «Був Рудницький, географ, що з Праги перебравсь на Україну. Має тут керувати Географічним інститутом. Це вже не перший галичанин, який перебігає сюди. З Рудницького людина, як сам він рекомендується, аполітична і йому все одно, де працювати. Турбується лиш, що йому Грушевський шкодитиме. Я заспокоїв його тим, що Грушевський не має такого впливу, щоб заважати в праці [тим], хто хоче працювати. Балакучий і трохи цинічний. Нарозказував мені багато про знайомих емігрантів аж до того, що Олень дуже хропе вночі, а Ю. Сірий «пукає» так, що «чоловік того не годен витримати...». А взагалі, здається, людина нічого»⁶⁸.

Але невдовзі перше нейтрально-позитивне враження від зустрічі з приїжджим географом («людина нічого») змінилося у Сергія Олександровича на вищезгадане негативне ставлення: мовляв, для «большевицьких підхалимів» на кшталт С. Рудницького немає місця в Академії (йшлося про час напередодні виборів до ВУАН 1929 р.)⁶⁹. Підсумовуючи враження від перших років перебування у Наддніпрянщині, Степан Львович зауважував, що, попри відносно непогане матеріальне забезпечення себе й родини, «підтримку маю тільки у верхових кругах большевицької партії», натомість «у російської професури, як і в української інтелігенції маю майже самих ворогів»: «Одні й другі не прощають мені льояльного ставлення до більшовиків, крім цього, росіяни не люблять мене «как немца» і «українізатора», українці як галичанина й протипетлюрівця»⁷⁰.

Одеський професор Г. Танфільєв й справді намагався причепити С. Рудницькому реноме «неука» й тим самим принизити свого наукового конкурента. Усюдиусще республіканське ГПУ зафіксувало у травні 1927 р. перлюстрований «цікавий документ» — лист Гаврііла Івановича своєму лєнінградському колезі — російському ученому-географу, океанографу й картографу, голові Русского гео-

⁶⁷ Рудницький С. Завдання Українського Географічного Інституту й його видавництв // Степан Рудницький (1877–1937). Історія. Геополітика. Географія: В 5-х кн. — Кн. 1: Історія. Теорія. Методологія. Термінологія. — С. 608.

⁶⁸ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. — К., 1997. — С. 433.

⁶⁹ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — С. 116.

⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 1, арк. 4 зв.

графічного товариства 1917–1931 рр. Юлію Михайловичу Шокальському (5/17/.10.1856–26.03.1940). Одеський професор інформував ленинградського колегу щодо перебігу власного ювілею (70-річчя з дня народження), який мав характер урочистостей у форматі «колишніх часів»⁷¹. Одночасно лист містив супліку на зайшлого з Галичини проф. С. Рудницького, який влаштував похід «на русскую географическую науку», не маючи для того, на переконання автора листа, відповідної наукової кваліфікації: «На русскую географическую науку в Харькове организуется форменный поход со стороны приехавшего из Львова (sic!) профессора РУДНИЦКОГО. Мне известна его книга, изданная в 1914 г. на «украинском языке», в которой автор во всю старается выставить «москалей» или «кацапов» какими-то варварами. Он организывает в Харькове географический институт, причём весь штат должен набираться за границей, т. к. в России (sic!) нет образованных географов. По моим сведениям, РУДНИЦКИЙ форменный невежа и, мягко выражаясь, весьма смелый субъект»⁷².

Дискредитувавши колегу-конкурента й слушно наголосивши, що для нього особисто УССР — синонім «на Росії», одеський професор географії взяв у лапки «українській язык» й насамкінець додав ще один виразний штрих до власного менталітету російського шовініста-українофоба: «К юбилею было прислано несколько приветствий на украинской мове, но они не читались; даже заведомые украинцы говорили по-русски». А один з присутніх у відповідь на привітання українською, відповів... монгольською (зрештою, близькою русским). Це, мовляв, «вызвало ураган аплодисментов, очень смутивших украинского оратора, желавшего блеснуть знакомством своим с «мовой» [...]»⁷³.

Очевидно, що атмосфера внутрішніх конфліктів в інтелігентському середовищі цілком влаштувала більшовицьку адміністрацію УССР, яка будувала свою політику стосовно представників розумової праці на відомому засадничому принципі «divide et impera», докладаючи максимум зусиль щодо розпалювання ворожечі й підживлення незгод між різними угрупованнями.

Попри несприйняття частиною українофобськи налаштованих колег наукових ініціатив й особистості С. Рудницького, він доволі

⁷¹ У протоколі № 24 засідання Великої Президії Укрнауки НКО УССР від 7 травня 1927 р. зафіксовано й питання «Про вшанування проф. ТАНФІЛЬЄВА (в Одесі) з нагоди 40-літньої праці». Ухвалили: «Взяти участь у ювілеї й послати привітання; вдатися до Колегії [НКО] з клопотанням про надання йому звання заслуженого професора» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 561, арк. 117).

⁷² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 2, арк. 100 зв.

⁷³ Там само.

активно прямував до реалізації своїх планів. Так, 1 січня 1927 р. учений повідомляв рідним: «Щодо моїх справ, то 13-го на Маланки буде велика нарада верхів в справі геогр[афічного] інституту, де маю цю справу реферувати й боронити. Тепер цю нараду НКО підготовляє, й я маю роботи по горло. На щастє, тепер святочна перерва [...]»⁷⁴.

29 січня 1927 р. відбулося засідання Великої Президії Укрнауки НКО УССР, на яке був запрошений й С. Рудницький. По його доповіді й співповіді представника Укрнауки В. Баланіна⁷⁵ із незначними правками був схвалений статут Українського географічного інституту. Було вирішено доручити Малій Президії Укрнауки розглянути питання кошторису й приміщень УГІ, а Статут інституту винести на затвердження Колегії НКО й подати до Раднаркому⁷⁶.

30 квітня 1927 р. Мала Президія Укрнауки НКО УССР розглянувши по доповіді М. Яворського питання «Про географічну експедицію проф. РУДНИЦЬКОГО для обслідування долини Дніпра», ухвалила: «1) Вважати за доцільне й потрібне відправити під керуванням проф. Рудницького географічну експедицію в справі обслідування долини Дніпра від Чернигова до Херсона, з спеціальним оглядом на район Дніпрових порогів. 2) Кількість осіб, які братимуть участь у експедиції, визначити в 11 чол. 3) Видати для експедиції 500 руб. грошей на руки проф. Рудницькому»⁷⁷.

Переповідаючи наприкінці 1927 р. непросту історію організації Українського НДІ географії та картографії, його керівник писав: «Постановою Раднаркому УСРР відкрився з початком академічного року 1927/28 Український Науково-Дослідчий Інститут Географії та Картографії в Харкові. Великі труднощі, що все й усюди в'яжуться з повстанням такого роду установ, зокрема, коли вони творяться дослівно з нічого, дуже сильно гальмували початки праці Інституту. Щойно в грудні 1927 р. праця Інституту могла початися формально, в одній невеликій кімнаті Організаційного Бюра. Початки дійсної нормальної наукової праці Інституту дуже терпіли від недостачі відповідного приміщення. Ще більше терпіли від цього початки

⁷⁴ Листи С. Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). — С. 49.

⁷⁵ *Баланін Володимир Іванович* (1883–1937?) — уродженець м. Батурина на Чернігівщині, член РСДРП та УСДРП, відповідальний працівник Міністерства продовольства УЦР, згодом — провідний співробітник Укрнауки НКО УССР. 1931 р. ув'язнений у «справі» так званого «Українського Національного Центру», засуджений до 5 років позбавлення волі (з заміною на аналогічний термін заслання). 25 червня 1936 р. звільнився. Невдовзі удруге заарештований й засуджений. Подальша доля невідома.

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 561, арк. 26–27.

⁷⁷ Там само, арк. 109.

виробничої праці [...]. Нове приміщення, до якого має Інститут з початком травня 1928 р. перейти, міститься в Будинку Науки при вул. Карла Лібкнехта, ч. 33. Воно, з його 5-ти (щоправда обширними) кімнатами, може бути вважане тільки тимчасовим приміщенням для такої центральної наукової установи [...]⁷⁸.

Початки організаційних заходів щодо заснування науково-дослідної установи, свідчив С. Рудницький, датуються жовтнем 1926 р., часом його приїзду до Харкова на запрошення НКО УССР: «Завдяки щирій прихильності й діяльній підпомозі з боку Управління Науковими Установами НКО УССР (тов. М. Яворський), уже в листопаді 1926 р. почала думка заснування Українського Географічного Інституту набирати реальних форм. Зразу не було ще рішено, де цей Інститут має повстати, в Києві чи Харкові. Та після подорожі майбутнього керівника Інституту до Києва (на початку грудня 1926 р.) Управління Науковими Установами вирішило, що осідком Українського Географічного Інституту має бути, принайменше в початковій стадії його розвитку, Харків»⁷⁹.

У грудні 1926 р. розпочалася інтенсивна організаційна робота щодо утворення нової дослідницької інституції. Учений особливо вирізняв складнощі технічного забезпечення цієї справи й виняткову роль у їхньому успішному розв'язанні його колишньої львівської студентки С. Кобзей-Сіак, секретаря Упрнауки НКО УССР⁸⁰: «Ціла вага цієї важкої роботи, зокрема ціла технічна сторона її, більш як півроку постійно лежала на тов. Стефанії Кобзей. За її безкорисну, невтомну працю належить їй від Українського Географічного Інституту велика подяка»⁸¹.

Тоді ж у Харкові, 14 грудня 1926 р. професор С. Рудницький дав путівку у життя майбутній аспірантці, написавши їй рекомендацію

⁷⁸ Рудницький С. Завдання Українського Географічного Інституту й його видавництв // Степан Рудницький (1877–1937). Історія. Геополітика. Географія: В 5-х кн. — Кн. 1. — С. 607.

⁷⁹ Рудницький С. Завдання Українського Географічного Інституту й його видавництв. — С. 608.

⁸⁰ Кобзей-Сіак Стефанія Юрївна (13.08.1897–15.12.1937) — уродженка Надвірної у Галичини, навчалася у Львівському університеті на природничому фак-ті (не закінчила) й одночасно вчителювала. 1921–1923 рр. — старший діловод Посольства УССР у Польщі, на тій же посаді у Торговельному представництві УССР у Польщі. Згодом у Харкові — технічний секретар «Бюлетеня НКО», секретар, відповідальний секретар Укрнауки НКО УССР (1924–1926). З березня 1927 р. — аспірантка Науково-дослідної кафедри географії та антропології Харківського ІНО (секція географії). Згодом — науковий співробітник Українського НДІ географії та картографії у Харкові. 1937 р. репресована й загинула (була убита).

⁸¹ Рудницький С. Завдання Українського Географічного Інституту й його видавництв. — С. 608.

для навчання: «Канд[идатка] Стефанія Кобзеївна була моєю ученицею в середній школі ві Львові без перерви 4 роки й пройшла під моїм керуванням повний курс географії з визначним успіхом. Опісля студіювала географію на Львівському університеті теж під моїм керуванням й брала визначну участь в географічних викладах і вправах. На превеликий мій жаль, мусіла з посторонніх причин покидати університет. Вважаю кандидатку вельми надійною аспіранткою наукової праці по географії так з огляду на її добре підготовлення, як й на її значні спосібности, особливо в концепції й синтезі й у науковому перекладанні»⁸².

На межу 1926/1927 рр. припало також утворення Харківського географічного гуртка, що став організаційним осередком для створення Українського НДІ географії та картографії: «Цей невеличкий гурток складався з ось яких осіб: *К. Дубняка, Ю. Платонова, О. Левицького, Т. Скрипника, О. Лазариса, С. Кобзей, Н. Гаврилової, В. Максакової*. Уже в січні 1927 р. почалися регулярні сходи гуртка, на яких зачитувано реферати й дискутовано на теми в першу чергу з методології новітнього землезнання взагалі, картографії, геоморфології, землепису й краєзнавства зокрема. Ці сходи-конверзаторії відбувалися спершу в географічному кабінеті ХІНО, на що ласкаво дав свою згоду його керівник, проф. *А. Івановський*. Та недостача власного кутка дуже спинювала як наукову працю цієї “географічної ячейки”, так і в ще більшій мірі організаційну працю над заснуванням Українського Географічного Інституту»⁸³.

У цій непростій ситуації організаційному осередку Географічного інституту прийшов на допомогу заступник Уповноваженого НКЗС ССРСР при Уряді УССРСР *І. Кулик*⁸⁴, надавши «простору ясну кімнату в будинкові по вул. Чернишевській, ч. 63, що належить до Наркомзаксправ», для приміщення Організаційного бюро Україн-

⁸² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3349, арк. 4 зв.

1 березня 1927 р. проф. *О. Івановський* підписав подання на *С. Кобзей-Сіак*, адресоване Укрнауці НКО УССРСР: «Науково-дослідча Катедра Географії та Антропології, заслухавши в своєму засіданні 26-ІІ-1927 доповідь *С. Ю. Кобзей-Сіак* «Чорна Гора» й обговоривши питання про прийняття її аспіранткою Катедри, — ухвалила: просити Укрнауку зарахувати *С. Ю. Кобзей-Сіак* за аспірантку Катедри по Секції Географії». 11 березня 1927 р. Велика Президія Укрнауки НКО підтримала подання кафедри (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3349, арк. 6, 8).

⁸³ *Рудницький С.* Завдання Українського Географічного Інституту й його видавництв. — С. 608.

⁸⁴ Докладніше про нього див., напр.: *Рубльов О.* Іван Кулик (1897–1937): український поет, компартійний урядовець, «літературний генерал»: портрет особи у тоталітарному інтер'єрі // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 2009. — Вип. 15. — С. 45–62.

ського географічного інституту. Це, за словами С. Рудницького, «дало спромогу розпочати наукові роботи й організаційну працю вже на півроку перед формальним відкриттям Інституту» 1 жовтня 1927 р. й «на 13 місяців перед його переходом в призначене йому НКО помешкання»⁸⁵.

У приміщенні Організаційного бюро стали можливими регулярніші наукові зібрання, а «за допомогою невеличкої, але доволі всебічно обладваної бібліотеки, картотеки й інструментарії керівника можна було як слід підготувати й опісля обробити наукові екскурсії», що їх відбулося до ближніх й віддалених околиць Харкова загалом 8. У цьому ж приміщенні було підготовлено з наукового й технічного боку вищезгадану морфологічно-гідрографічну експедицію для обстеження долини й річища Дніпра. Експедиція протривала з 19 червня по 20 липня 1927 р.: «Учасники мали нагоду переїхати в невеличкому човні цілу течву Дніпра, й зокрема простір його порогів, від Києва до Запоріжжя, опісля ж пароплавом із Запоріжжя до Херсону. Підчас експедиції в багатьох місцях була спромога вийти на беріг і досліджувати різні географічні предмети й явища долини й течви Дніпра»⁸⁶.

Професор не шкодував позитивних характеристик для членів географічного гуртка й Організаційного бюро науково-дослідної установи, що створювалася. Так, оцінюючи науковий потенціал одного з них — Юрія Платонова⁸⁷, С. Рудницький, вже у статусі

⁸⁵ Рудницький С. Завдання Українського Географічного Інституту й його видавництв. — С. 608–609.

⁸⁶ Там само. — С. 609.

⁸⁷ Платонов Юрій Гаврилович (17.04.1894–19.11.1953) — викладач біології й фізичної географії, прозаїк, уродженець м. Вовчанська Харківської губ. 1913–1920 рр. навчався (з перервами) на фізико-математичному фак-ті (біологічна секція) Харківського ун-ту. Був переведений на останній, 4-й курс, «але потрібного мінімуму зачетів не здав, чому й не дістав зачетного свідоцтва» (офіційна посвідка Харківського ІНО від 20.10.1927 р.).

Власний трудовий шлях презентував таким чином (30.11.1927): «Заробляти гроші почав ще у гімназії репетиторством. Репетірував і в Університеті. З війською заробляв гроші яко зав. банями «Земсоюз». У 1916 р. ненадовго був мобілізований, надісланий до студбатальону і звільнений через хворобу серця. З 1918 р. почав вже досить регулярно вчителювати, спочатку у фабричній школі та на вечірніх курсах для дорослих. Року 1920 викладав на педагогічних курсах ім. Сковороди. Роки 1922–23–24 працював яко викладач світознавства на Курсах Охмадиту. Року 1923–24 був закликаний викладати географію в Ком[уністичному] Університеті ім. тов. Артема. Року 1924–25 працював тільки літературно. Року 1925–26 переїхав для літературної праці до Ленінграду. Повернувши 1926 р. до Харкова, знову був закликаний до Комуніверситету ім. тов. Артема, де працюю й зараз [...].

директора Українського НДІ географії та картографії, 18 жовтня 1927 р. власноручно написав таку атестацію: «Т[ов]. Платонов працював під моїм проводом уже з січня 1927 р. в географічному гурткови, який утворився в Харкові швидко по моїм приїзді на Україну, брав пильну й діяльну участь ві всіх зайняттях у робітні, в екскурзіях і вправах у терені; опісля ж — в експедиції для обслідування Дніпра. За цей час дав певні докази, що має дуже поважні дані на наукового робітника-дослідника. Тому вважаю доцільним зарахувати його аспірантом Укр[аїнського] Геогр[афічного] Інституту»⁸⁸.

Власний меморандум у справі організації Українського НДІ географії та картографії від 27 жовтня 1926 р. С. Рудницький завершував таким пасажем: «Крім цього, чую обов'язок ще раз заявити, що без фахово образованих помічників, які перейшли добру географічну школу за границею, цього великого діла, якого план я саме накинув, ніяк виконати не зможу. Тому в останніх рядках ще раз уклінно прохаю, щоби Укрголовнаука зволила допомогти цим адептам географії, яких імена я свого часу вже подав до відома НКО, до якнайшвидшого прибуття до УСРР і розпочаття наукової й науково-організаційної праці»⁸⁹. У листі до Софії й Станіслава Дністрянських від 1 січня 1927 р. С. Рудницький зауважував: «Даруйте, що так рідко пишу, але це діється з різних важливих причин. Найперше, мушу тут виробити собі, зглядно мому майбутньому інституту, відповідну позицію. Це вимагає: 1) ходження по центральних установах, 2) писання меморіалів, заяв, пояснюючих записок, 3) ведення широкої кореспонденції, 4) писання й публікування агітаційних статей. Дальшою річчю, що забирає багато часу, це справи моїх учеників, за котрими мушу багато бігати й писати. Вкінці приходять теж мої професорські обовязки. Найгірше мені з тим, що про свої тілесні потреби мушу

Ні до яких політичних партій не вступав. Репресіям підпадав з боку Петлюрівців (сидів за радянські симпатії кілька місяців у в'язниці). До профспілки (Робос) вступив 1920 р. Брав досить діяльну участь в громадській педагогічно-методологічній роботі. Останні роки працюю яко член Кваліфкому ДНМК [Державного науково-методичного комітету] Укр[аїнського] НКО.

Крім педагогічної діяльності, працював і літературно. Друковані праці (50–60 друк. арк.) переважно науково-популярні (Казки далеких народів. — Ч. 1, 2, 1925. Книгоспілка; «Китай у минулому і тепер», 1925. Книгоспілка; «Америка», 1926. Книгоспілка; «По чужих світах», 1927. Книгоспілка (географічна читанка). Є й низка журнальних статтів).

Використовує мене суспільство, гадаю, доцільно» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5949).

⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5949, арк. 8 зв.

⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2264, арк. 123–124.

сам дбати, сам робити сніданнє й вечерю, на обід далеко ходити і т. д. і т. д.»⁹⁰ (виділення наше. — *Авт.*).

Першим з празьких учнів С. Рудницького до Харкова у листопаді 1927 р. прибув Микола Танашевич⁹¹. Советське підданство йому було надане 1 червня 1927 р. ухвалою ЦВК СРСР. З 15 листопада 1927 р. він працював науково як стажист в Українському НДІ географії та картографії й одночасно виконував у ньому обов'язки технічного працівника. У посвідці, власноручно написаній С. Рудницьким 25 листопада 1927 р., йшлося: «Отсим посвідчаю, що я прийняв гр. Танашевича Миколу на друкарщика У[країнського] Геогр[афічного] Інституту: 1) на рекомендацію Н[ародного] К[омісаріяту] Зак[ордонних] Справ, 2) тому що знаю гр. Танашевича з Праги як солідного робітника й бывшего слухача географії на Празькому Чеському Університеті (5 семестрів) й на Українському (3 семестри)». З 1928 р. М. Танашевич став також науковим співробітником географічної підсекції Харківського наукового товариства⁹².

Рекомендуючи його до аспірантури УНДІГК, С. Рудницький писав: «Під час студій на Українськ[ом] [Вільн[им]] Університеті та за час стажорства свого в Інституті [географії та картографії] гр. ТАНАШЕВИЧ М. М. дав докази, що має всі потрібні дані, щоб стати надійним науковим робітником й викладачем у вищих школах. Відношення до наукових справ серйозне, в наукових дискусіях уважний і річевий, як лектор добрий.

Науковий колектив Інституту в засіданню своїм дня 14.VI.1928 одноголосно ухвалив пропонувати тов. ТАНАШЕВИЧА М. М. до затвердження аспірантом»⁹³.

⁹⁰ Листи С. Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). — С. 48.

⁹¹ *Танашевич Микола Митрофанович* (24.11.1890–30.11.1941) — учень С. Рудницького, географ, інженер. Народився у містечку Балині на Поділлі (нині село Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.). Закінчив Кам'янецьку чоловічу гімназію. Працював діловодом у Подільському губернському управлінні (з 1913). Був начальником міліції у м. Хмельнику (з 09.03.1917); міським головою м. Хмельника (05.09.1917–23.09.1918); служив у Подільському губернському комісаріаті УНР (до листопада 1919 р.). 1919–1920 рр. був інтернований польською владою. 1923 р. нелегально перейшов до Чехо-Словаччини. Закінчив 5 семестрів Празького Карлового ун-ту й 3 семестри Українського Вільного Ун-ту у Празі (філософський фак-т, відділ географії, історії та філософії). Був активістом советофільських організацій: «Союзу студентів — громадян СРСР», Т-ва «Книгозбірня-читальня ім. Т. Шевченка», марксистського гуртка «Ленінівка»).

⁹² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6248, арк. 7; оп. 12, спр. 7527, арк. 5–5 зв.

⁹³ Там само, оп. 12, спр. 7527, арк. 8 зв.

Слідом за М. Танашевичем, через кілька місяців після його приїзду до Харкова, 1928 р. прибули з Праги й учні С. Рудницького Василь Баб'як, Василь Буцура, Михайло Іваничук, які були зараховані на посади асистентів УНДІГК. Так, наприклад, 20 лютого 1928 р. очільник УНДІГК звертався до Упрнауки НКО УССР: «Надсилаючи при цьому заяву й опис життя Василя Васильовича БАБ'ЯКА, доктора природничих наук Карлового Університету в Празі, прохаю забезпечити його місячною платнею в 90 карб. [...] і затвердити його асистентом до часу, коли його праця п[ід] з[а]го-ловком] «Густота населення України й її взаємини з фізично-географічними чинниками» буде закінчена й дозволить його про-вести в дійсні наукові співробітники Інституту»⁹⁴.

13 грудня 1927 р. очільник УНДІГК надіслав чергового листа до Упрнауки НКО щодо зарахування до штату установи ветерана галицької географії Г. Величка⁹⁵: «В додаток до відношення від 19 листопаду ц. р. Науково-дослідч[ий] Інститут Географії та Картографії надсилає при цьому життєпис й список праць проф. ВЕЛИЧКА Грицька Івановича і просить затвердити його з днем 1-го грудня 1927 [р.] штатним науковим співробітником Інституту.

Зазначити треба, що проф. ВЕЛИЧКО працює при нашому Інституті вже з 1-го жовтня ц. р.»⁹⁶ (виділення у тексті листа. — Авт.).

⁹⁴ Там само, оп. 6, спр. 6248, арк. 14.

⁹⁵ *Величко Григорій Іванович* (21.10.1863–01.10.1932) — український географ і природознавець. Народився у м. Миколаєві (нині Львівська обл.). Закінчив українську (руську) академічну гімназію у Львові (1883). Навчався у Львівському ун-ті: теологічному (1883–1886) та філософському фак-ті (1886–1889), де навчався історії, нім. мови й географії. Продовжив географічні студії в ун-тах Відня (1889/1890), Парижа (1890/1891), Санкт-Петербурга (1891/1892) під керівництвом проф. О. Воейкова. Перший українець — доктор філософії з географії (26.02.1893). Викладав географію у семінаріях та гімназіях (Львів, Дрогобич, Перемишль, Станіславів, Тернопіль); був відповідальним співробітником українського рільничого Товариства «Сільський Господар» у Львові (1909–1916). Стажувався у США (1911) та Німеччині (1913). Вивчав флору і фауну західноукраїнських земель. Найважливіші праці: «Галичина» (1892), «Народописна карта українсько-руського народу» (1896), «Географія України-Руси» (незавершена, 1902), «Географічні умови розвитку міст на Україні» (1930). Дійсний член НТШ (з 1899). Вважається співзасновником напрямку «Геоурбаністика» в українській суспільній географії. В УССР прибув 1926 р., працював професором городництва Уманського агротехнікуму. З 1 грудня 1927 р. — дійсний співробітник УНДІГК у Харкові, від 1 вересня 1929 р. — зав. сектору біогеографії УНДІГК. З 15 травня 1930 р. працював в Українському сортонасінневному тресті у Харкові.

⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6248, арк. 16.

Директор Українського інституту географії та картографії вважав за потрібне залучити до роботи установи й свого колишнього студента по Львівському університету, тогочасного ректора Кам'янець-Подільського ІНО проф. В. Гериновича⁹⁷. Його постать й науковий доробок стали об'єктом посиленої, іноді гіпертрофованої уваги сучасних подільських істориків саме унаслідок, на нашу думку, ректорського статусу Володимира Олександровича⁹⁸.

Кам'янець-подільський ректор на початку 1927 р. так презентував свій науковий доробок: «Наукову діяльність почав ще за університетських часів під керуванням проф[есорів] Ремана, Грушевського, Ромера і Рудницького і продовжував її навіть в час імперіалістичної війни, коли збирав географічний матеріал на різних фронтах. Праці мої були друковані в виданнях Наукового

⁹⁷ *Геринович Володимир Олександрович* (22.11.1883–07.07.1949) — український учений-географ, викладач, краєзнавець Поділля, член Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН (з 1925). Закінчив філософський фак-т Львівського ун-ту (1909). Вчителював у Львові й Самборі. Учасник Першої світової війни у складі австро-угорського війська, неодноразово поранений. Після проголошення ЗУНР — референт президента Української Національної Ради Є. Петрушевича (1918–1919). Доцент географії Кам'янець-Подільського державного українського ун-ту (1919–1921). 1921–1928, 1929–1930 рр. — декан фак-ту соціального виховання, професор; з 1926 р. — ректор Кам'янець-Подільського ІНО. Організатор місцевого краєзнавчого руху, досліджував й популяризував у місцевій пресі й наукових виданнях геоморфологію, геологію, економічну географію, історію та археологію Подільського регіону. У червні 1926 р. був членом советської делегації на Всеслов'янському конгресі географів та етнографів у Польщі. З жовтня 1928 р. по березень 1929 р. — завідувач відділу антропогеографії Українського НДІ географії та картографії у Харкові. 1930–1932 рр. — професор Московського геологорозвідувального ін-ту. Арештований 12 грудня 1932 р. у «справі» «УВО». 10 листопада 1933 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР «засуджений» до 10 років таборів. До 1946 р. утримувався у ГУЛАГу. 1946 р. замешкав у Львові, завідував кафедрою у Львівському торговельно-економічному ін-ті.

⁹⁸ Докладніше про нього див., напр.: *Завальнюк О.М.* «Винним себе визнав...»: В.О. Геринович / О.М. Завальнюк, М.Б. Петров // Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.). — С. 178–183; *Кот С.І.* Геринович Володимир Олександрович // *Енциклопедія історії України: У 10 т.* — К., 2004. — Т. 2. — С. 91; *Професор Володимир Геринович / за ред. О. Шаблія.* — Львів, 2008; *Володимир Геринович: з неопублікованого / Упорядник, авт. вступ. ст. та прим. В.М. Островий.* — Хмельницький, 2009; *Островий В. М.* Професор В.О. Геринович у науково-педагогічному та громадському житті України (перша половина ХХ ст.): Дисертація. — Кам'янець-Подільський, 2013; *Трубчанінов С.В.* Праці Володимира Гериновича в галузі історичної географії // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки.* — Кам'янець-Подільський, 2015. — Вип. 8. — С. 111–125; та ін.

Т[оварист]ва ім. Шевченка у Львові, газетах і журналах в Галичині, в ДВУ, радянських журналах, збірниках Інституту [Кам'янець-Подільського ІНО] і УАНУ. Найбільше уваги я присвятив проблемам Сходу Європи і ще 1916 р. прийшов на основі антропогеографічних даних до конклюдентної необхідності Спільки народів Європейського Сходу. З більшої праці частина була друкована в Записках Українського університету в Кам'янці-на-Поділлі 1920 р., друга ж частина загинула в часі моєї неприсутності в Кам'янці, коли я утікав перед арестом польської влади. Праця моя найшла признання у проф. Рудницького, якому я післав її в необробленому виді 1916 р. Резюме її друкувалося на сторінках «Червоної Правди» під редакцією тов. Кулика. Ця праця зробила значний вплив на ломку старого світогляду серед української інтелігенції в Кам'янці, яка приступила зразу до радянського будівництва [...]»⁹⁹.

20 листопада 1927 р. директор Українського НДІ географії та картографії підписав «Оцінку наукової діяльності проф. Володимира Гериновича». Насамперед Степан Львович охарактеризував загальний стан географічної науки у Східній Європі й в Україні, насамперед: «Географія, хоч по імені дуже стара галузь науки (IV вік до Христа), по суті ледви чи не найстарша, щойно в XIX ст. викристалізувалася на загальну простірну науку про землю. Щойно під кінець XIX в. стала географія наодинокую логічно й практично для неї природничу основу. Цей рішучий, революційний крок дав підставу для цього величезного розвитку й розгону географічної науки, який переживають саме всі культурні країни земного гльобу, з виїмком Східньої Європи.

Ту ж, завдяки старорежимним обставинам наукового життя, ця новітня природничка, одноцільна як наука, географія не мала часу ні спромози привитися й розвинути. Вповні ще панувала старомодна, неодноцільна, неприродничка псевдогеографія, коли прийшли імперіялістична війна й революція. Новітнє, природниче, скристалізоване в суцільну науку землезнання ще й дотепер не закорінилося в Східній Європі. Це несе для тутешнього нового суспільства й нової держави великі теоретичні й практичні шкоди.

Тим більше належить нам цінити цих нечисленних adeptів новітнього землезнання, яких маємо в Союзі й на Україні.

До цих послідних належить проф. Володимир Геринович, тепер ректор Кам'янецького ІНО»¹⁰⁰.

Констатувавши, що В. Геринович вийшов «з низів спавперизованого українського суспільства» й тяжкою працею «здобув собі нижчу, середню й вищу освіту», керівник Українського інституту географії та картографії наголосив, що його колишній студент

⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1522, арк. 6 зв.–7.

¹⁰⁰ Там само, арк. 28.

навчався не задля диплому, а «для знання, й, мимо крайно несприятливих обставин, здобув собі серед українських географів визначне місце»¹⁰¹. Публікацію наукової продукції розпочав він у ранній молодості 1908 р., але, «закинений на глибоку провінцію, обвантажений педагогічною працею», зміг лише «окрушки свого часу і сил присвячувати науковій роботі». Далі перешкодила Перша світова й польсько-українська війна. Щойно 1920 р. В. Геринович повернувся до наукової праці: «Мимо крайно несприятливих відносин, розвиває він у Кам'янці, далеко від більших культурних центрів, дуже багату науково-літературну діяльність»¹⁰².

Наукові праці кам'янецького ректора видатний географ умовно поділив на три категорії: шкільних й популярних підручників, монографій та «більших творів», зауваживши щодо останніх: «Більші твори Г[еринович]а — це I і II томи *“Нарису економічної географії України”* (Кам'янець, 1920 і 1921). Твір з конечности опертий на літературних студіях, а не на власних дослідях, дивує багатством самостійних і дуже доспілих та влучних поглядів на антропогеографію України й Східньої Європи взагалі. Зокрема треба піднести одну з основних думок Г[еринович]а, висловлену ним уперше вже в причинках *“До проблеми Східньої Європи”* (Кам'янець, 1920) і розвитку в згаданім двотомовім творі: “Антропогеографічні закони вимагають політичної цілоти європейського Сходу, а, з другої, — виключають гегемонію одного народу над другим. Не єдина неділима Україна, Польща, Литва чи Росія на просторах Сходу Європи, але єдиний, неділимий, федеративний європейський Схід” [...]»¹⁰³.

Як свідчить вищенаведена оцінка С. Рудницьким наукового доробку В. Гериновича, останній демонстрував потенціал зростання до рівня високваліфікованого дослідника-географа, але на момент атестації керівником УНДІГК мав у своєму багажі назагал невеликі розвідки чи праці науково-популярного й підручничкового формату.

Тим не менше, з 1 січня 1928 р. В. Геринович був призначений заступником директора, а згодом й завідувачем відділу антропогеографії Українського НДІ географії та картографії.

Одначе невдовзі життя засвідчило, що С. Рудницький помилявся у високій оцінці наукових здібностей й людських якостей свого колишнього львівського студента, а також кількох власних празьких вихованців й декого з харківських співробітників.

Вже під час ув'язнення академік самокритично оцінював свої організаторські здібності: «Я знав, що не маю дару організації й агітації навіть на науковому полі й можу з успіхом працювати

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само, арк. 28–29.

¹⁰³ Там само, арк. 30.

тільки тоді, коли я оточений людьми доброї волі, дійсно охочими до наукової праці»¹⁰⁴.

Станом на 1928 р. в УНДІГК функціонували такі відділи: 1) відділ математичної географії та картографії (завідувач С. Рудницький); 2) відділ фізичної географії (проф. М. Дмитрієв); 3) відділ біогеографії (проф. Г. Величко); 4) відділ антропогеографії (перетворений на відділ економічної географії), який очолювали професори В. Геринович (1928), К. Дубняк (1928–1929), І. Ландо (1929–1934); 5) відділ описової географії (завідувач — проф. К. Дубняк), ліквідований 1928 р. При установі функціонувала фундаментальна географічна бібліотека, основу якої складала приватна книгозбірня С. Рудницького, привезена з Праги, а також зібрані на перших етапах діяльності УНДІГК географічні видання з власних бібліотек співробітників. Працювала також власна картографічна майстерня, а також планувалося відкриття географічного музею¹⁰⁵.

Наприкінці 1928 р. щотижневий додаток до республіканської газети «Вісті ВУЦВК» повідомляв: «Український Географічний інститут в Харкові отримав цими днями від заст[упника] повпреда СРСР в Празі тов. Н. М. Калюжного дуже цінний дарунок. Це старовинна карта Східної Європи, видана Герандом Гасселем в 1614 р. Ця дуже вартісна карта є першим дарунком для Українського Географічного Музея, який саме засновується за почином тов. М. О. Скрипника при Українським Географічним Інституті в Харкові»¹⁰⁶.

С. Рудницький, учений зі світовим іменем, був надзвичайно вимогливим до себе, але й так само ставився до своїх співробітників. Далеко не всім його підлеглим це подобалося й не завжди сприяло «популярності» шефа. За специфічних умов наукової роботи, до якої російські більшовики впровадили потужну ідеологічну складову, притлумленої психологічної напруги у суспільстві, викликані політичними арештами у «справі» так званої «СВУ» та ін., насильницькою колективізацією й погіршенням продовольчого постачання, в Українському НДІ географії та картографії виникло нездорове напруження усередині колективу, зокрема між місцевими й приїжджими. Останні, усвідомлюючи перевагу своєї наукової ерудиції й загальноосвітньої підготовки, не завжди були лояльними щодо керівника установи, вимагаючи від нього кращих посад, більшої платні тощо. С. Рудницький, у своєму прагненні бути максимально об'єктивним й справедливим, не міг висувати на

¹⁰⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 1, арк. 5 зв.

¹⁰⁵ Докладніше див.: Шевчук С. М. Наукова школа Українського науководослідного інституту географії та картографії. — Полтава, 2013.

¹⁰⁶ Культура і побут (щотижневий додаток до газети «Вісті ВУЦВК»). — 1928. — № 50. — 24 грудня. — С. 3.

керівні посади лише «своїх», що налаштувало проти нього навіть тих колишніх учнів, яких він запросив до Харкова з Праги: Михайла Іваничука, Василя Баб'яка, Василя Буцуру та ін.¹⁰⁷ Для В. Гериновича додатковим подразником була відсутність постійного житла у столиці УРСР й надмірна, на його думку, плата за кімнату у гуртожитку. Відтак він змушений був розриватися між Харковом й Кам'янець-Подільським, де мешкала його родина (фактично мешкав у Кам'янці, а Харків лише епізодично відвідував). Постійні роз'їзди збільшували видатки й негативно позначалися на якості його наукової праці.

Провину у будь-яких негараздах ця частина працівників УНДІГК покладала на керівника інституту. Для опонентів директора С. Рудницький, вірогідно, здавався занадто цивілізованим й м'якотілим, натомість молодший В. Геринович, який уже «виварився» у комуно-більшовицькому «казані» й уповні оволодів ритуальною владною риторикою, здавався привабливішим з його ректорським досвідом й безоглядним натиском.

«Склока» у науковому колективі та її наслідки для УНДІГК

«Зимом 1928/9 р. Геринович з товаришами зняли проти мене таку склоку в [інститу]ті географії, що я призадумався, — згадував згодом С. Рудницький. Падали проти мене заміти, що я взагалі не університетський професор, а якась невідома людина, з темним минулим, агент Антанти (тепер, може, сказали б агент Німеччини!). Продовжував цю склоку тов. Дубняк, опісля розпочали акцію проти мене тт. Коник і Ландо. Що з того, що грошево стояв я світло й що Радвлада (тов. Скрипник) мене підпирала!? Наладити наукової роботи я не міг — мені просто соромно було гроші брати й я декілька разів подавав у відставку з Географічного Інституту»¹⁰⁸.

14 лютого 1929 р. керівник кафедри антропогеографії проф. В. Геринович подав дві заяви до Ради Українського НДІ географії та картографії. Першою з них він повідомляв про власний від'їзд до Кам'янця-Подільського «на декілька місяців» (три — три з половиною): «На посаді керівника катедри Інституту я обмежений тільки до утримання в сумі 140 карб. в місяць, що не вистарчає на утримання моє і моєї семі (за помешкання в гуртожитку місячно плачу біля 40 карб.), що через відсутність помешкання в Харкові проживає в Кам'янці на Поділлі. Крім цього, у мене стара мати і сестра-каліка в Галичині, яким я щомісячно допомагаю. Ось тому на прожиток доводиться мені заробляти на стороні.

¹⁰⁷ Мушинка М. Степан Рудницький — перший синтетик географії України. — С. 24–25.

¹⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 1, арк. 5 зв.

Визнаючи аномальність такого явища, я все ж таки мушу з ним рахуватися.

Прочитавши на протязі зазначеного часу відповідні курси і таким чином забезпечивши себе і свою сімю матеріально, я даліше зможу продовжувати свою роботу в Географічному Інституті»¹⁰⁹.

Друга заява В. Гериновича до Ради УНДІГК від того ж 14 лютого 1929 р. мала принциповий характер й по суті спрямовувалася проти керівника інституту С. Рудницького: «Рішенням одного засідання Ради визнано її за дорадчий орган Директора. Така постанова, що впроваджує в керування Інституту монархістичний принцип, стоїть в суперечности з основними положеннями нашого життя, не може бути бажаною передпосилкою правильного розвитку нашої установи.

На мою думку, цю постанову необхідно змінити й найскорше полагодити справу зі статутом Інституту, який оформить і спречизує функції кожного його органу.

Уважаю за неправильне ангажувати для праці в Інституті заграничних наукових робітників без обговорення цього питання в компетентних органах Інституту.

Рівно ж вважаю за аномальне явище висувати від імени Інституту заяв [пр[иміром, меморандуму] без погодження принципівих положень з Радою його»¹¹⁰.

Насамкінець заявник висловлював жаль, що не зможе бути присутнім під час засідання Ради УНДІГК, оскільки змушений «на деякий час виїхати» до Кам'янця-Подільського¹¹¹.

Нетактовна поведінка проф. В. Гериновича, який розхитував ситуацію в Українському НДІ географії та картографії, змусила проф. С. Рудницького 19 лютого 1929 р. «довірочно» апелювати до Президії Упрнауки НКО УССР. Прикладаючи до звернення копії обох заяв В. Гериновича, очільник УНДІГК просив Упрнауку: «1) Зняти др. ГЕРИНОВИЧА з посади дійсного члена й керівника кат[едри] антропогеографії, тому що він в Харкові постійно не живе й буває тут тільки принагідно, отже, не може ні в Інституті як слід працювати, ні катедрою завідувати. 2) Кат[едру] (відділ) антропогеографії при Укр[аїнському] Геогр[афічному] Інст[итуті], що, до речі, ще цілком не зорганізований, розв'язати»¹¹².

Надалі Степан Львович з'ясував причини, які змусили його змінити ставлення до свого колишнього студента: «Коли весною й літом 1927 р. йшла підготовча робота над заснуванням Укр[аїнського] Геогр[афічного] Інст[итуту], др. Геринович зголосився з

¹⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 439, арк. 6.

¹¹⁰ Там само, арк. 7.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само, арк. 3.

Кам'янця до праці в Укр[аїнському] Геогр[афічному] Інст[итуті]. Він обіцяв, що перейме в свої «випробовані» руки всю адміністрацію Ін[ститу]ту й тим уможливить мені віддатися виключно науково-дослідчій праці та підготовці молодих наукових сил. Сам заявив бажання взятися вже раз до науково-дослідчої праці по антропо-географії [...]»¹¹³.

Попри застереження «багатьох поважних людей» щодо В. Гериновича як «безоглядного кар'єриста і склочника» й відсутність у його доробку науково-дослідних праць належної кількості й якості, попри усвідомлення «як вороже поставився др. Геринович до матеріалістично-природничої географії» й особисто до С. Рудницького у 1910–1918 рр., «коли він, покинувши лави поступової української молоді Галичини, став одним з головних діячів клерикальної (попівської) партії», керівник УНДІГК при заснуванні Інституту запропонував його на посаду заступника директора¹¹⁴.

Одначе з початком 1927/28 навчального року проф. В. Геринович до Харкова не приїхав. В очікуванні його приїзду посада заступника директора УНДІГК залишалася вакантною. Відтак, «упадаючи під тягарем адміністраційної праці», очільник установи запропонував у заступники директора проф. К. Дубняка¹¹⁵, якого й затвердила Упрнаука НКО (він був призначений з 15 квітня 1928 р. ученим секретарем й тво заступника директора УНДІГК, а з 1 липня

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само, арк. 3–3 зв.

¹¹⁵ Дубняк Костянтин (Кость) Володимирович (15/27.05.1890–03.08.1948) — географ, краєзнавець, бібліограф. Народився у м. Миргороді на Полтавщині. Навчався у Полтавській духовній семінарії (1904–1908), закінчив природниче відділення фізико-мат. фак-ту Харківського ун-ту (1909–1914). Викладав географію й природознавство у гімназіях Миргорода, Кобеляк, Полтави, брав участь у «Просвіті». З 1922 р. працював у Києві спеціалістом-бібліографом Бібліографічно-бібліотечного бюро Сільськогосп. наукового комітету. 1924 р. переїхав до Харкова, був професором економічної географії Харківського ІНО (1924–1926), Комуністичного ун-ту ім. Артема (1925–1927), вечірнього ун-ту ім. Артема (1927–1929). З осені 1927 р. працював в УНДІГК науковим співробітником й зав. відділу описової географії, з весни 1928 р. — заступником директора. Займався розробкою теоретичних й прикладних проблем української економічної географії та географічної освіти. Під час конфлікту в ін-ті увійшов до групи В. Гериновича й восени 1929 р. залишив УНДІГК. Згодом викладав географію у вишах Харкова: Плановому ін-ті (1929–1931), Промисловій академії (1931–1932), Гідрометеорологічному ін-ті, Пед. ін-ті професійної освіти (1932–1933), де був професором й зав. кафедри. Викладав географію у Харківському індустріальному робітфаці (1934–1936). Працював у Сталінградському пед. ін-ті викладачем фізичної географії та в.о. завідувача каф. географії (26.09.1936–01.02.1938). 1939 р. повернувся до Харкова, викладав географію на обласних учительських курсах.

1928 р. — заст. директора й виконувачем обов'язків ученого секретаря)¹¹⁶. Від цього часу й з моменту відвідин Харкова проф. В. Гериновичем, як зазначав С. Рудницький, «в Географічному інституті почалося робити щось мені цілком незрозуміле, мені, що працюю третину століття саме по географічних і споріднених інститутах різних країв і народів», а саме: «По Харкові почали кружляти найріжнійші сплетні, дуже шкідливі для поваги Інституту, й усі кінчилися правильно: «Підіждіть, приїде Геринович, усе піде по-нашому». Рознощиками тих сплетень були головню виписані з Праги співробітники Інституту, невдоволені тим, що я не вважав можливим надмірно форсувати їхні «карієри».

Не маючи ні часу, ні здоров'я, щоби брати участь у товариському житті Харкова, я довідався про ці сплетні аж під літо. Нормальній праці в Інституті вони не заважали, я не вважав їх серйозними й дуже швидко я по-товариськи їх у межах Інституту зліквідував»¹¹⁷.

Однак проблеми в УНДІГК розпочалися, за словами С. Рудницького, у середині жовтня 1928 р., коли до Харкова приїхав В. Геринович, й вщухнули у середині лютого 1929 р. з його поверненням до Кам'янця. З появою у Харкові В. Геринович доклав зусиль, аби бути призначеним на посаду заступника директора, усунувши К. Дубняка. Зазнавши фіаско, кам'янецький гість розпочав активно протиставляти себе керівникові установи, кинувши гасло — «Ми мусимо щойно згеографізуватися!». У той же час «праці над переведенням антропогеографії й економгеографії на марксістсько-ленінські основи др. Геринович навіть і не починав». Жодних зрушень з його боку не було й щодо антропогеографії України, а тому й не надав жодної допомоги картографічному відділу УНДІГК, який інтесивно працював над великою економічно-політичною картою України¹¹⁸.

Враховуючи деструктивну позицію В. Гериновича в установі, керівник УНДІГК змушений був відмовитися від власної вищезгаданої його компліментарної характеристики й дати кам'янецькому ректору тверезу наукову атестацію: «Загальне географічне знання др. Гериновича є *рішучо недостаточне* для проводу в н[ауково]-д[ослідній] установі. Др. Геринович немає ні одної н[ауково]-д[ослідної] праці по географії. Всі його праці носять компілятивний характер. Це при загально низькому стані географічної науки на всій Україні ще не така біда. Головна біда в цьому, що др. Геринович має, мимо цього, відвагу в дискусіях з найбільшим апломбом висловлювати наукові неточности, навіть нонсенси,

¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6248, арк. 25–26, 29.

¹¹⁷ Там само, оп. 8, спр. 439, арк. 3 зв.

¹¹⁸ Там само, арк. 4–4 зв.

присікаючися безпідставно, нераз просто насмішливо до визначних наукових робітників. Його доповіді й дискусійні промови стоять нижче рівня пересічного старшого семинариста по географії на якому-небудь європейському університеті»¹¹⁹.

Брак належної фахової ерудиції В. Геринович, на думку очільника УНДГК, надолужував звичною вже для нього ритуальною більшовицькою риторикою: «Дуже сильною стороною др. Гериновича є «великих слів велика сила», яка дуже заносить несерйозністю відношення до справи, навіть гумбугом*». При кожній нагоді др. Геринович виступає з високопарними загальниками: *плановість, цілева установка, увязка з Держпланом* і т. д., і т. д., так ніяк не може з'ясувати, як у подробицях такі справи перевести. Мимо постійного голошення плановости й закидання безплановости другим, подав такий план праці для катедри антропогеографії, що Рада мусила його відкинути саме із-за цілковитої безплановости [...]»¹²⁰.

Копію другої заяви В. Гериновича від 14 лютого 1929 р. очільник УНДГК також долучив до свого звернення до Президії Упрнауки НКО УССР, прокоментувавши її таким чином: «Др. Геринович дуже добре знає, що Рада Інституту на основі § 11 статуту є дорадчим органом, а пише, що в керування Інституту введено «монархістичні принципи». Др. Геринович знає дуже добре, що справа покликання наукових співробітників з-за кордону тягнеться вже від двох років, а не є якоюсь свіжою справою, якою повинна б щойно почати займатися Рада. Ця справа є здавна в віданні НКО, і Інститут тільки час від часу про неї довідується. Др. Геринович дуже добре знає, що згадуваний ним меморандум щойно йде під наради різних органів Інституту (сам його теж критикував), а має сміливість писати про неправне висування від імени Інституту заяв»¹²¹.

Вищенаведені аргументи С. Рудницького стосувалися оцінки службово-фахової діяльності В. Гериновича. Останній також активно діяв й у позаслужбовій площині, поширюючи інтриги й плітки, тримаючись «старої єзуїтської максими: *ціль освячує засоби*». «В ім'я цієї ідеї ведеться систематична кампанія, основана на глибоко обдуманих і до кожної міродатної особи приміненних сплетень, — наголошував очільник УНДГК. — Маючи перший раз в своєму доволі довгому життю до діла з такими сплетнями, почуваю просто омерзіння писати про них до Упрнауки. Піднесу тут тільки дві, що настирливо кружляють по Харкову й дійшли навіть до моїх, щільно замкнених на такі речі вух: 1) «Рудницький рішучо не

¹¹⁹ Там само, арк. 4 зв.

* «*Humbug*» (нім.) — обман, ошуканство.

¹²⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 439, арк. 4 зв.

¹²¹ Там само, арк. 5.

надається на директора інституту, бо написав ледви пару паршивих брошурок, а адміністратор з него поганий», 2) «Держплан і Укрнаука невдоволені з Рудницького, швидко здіймуть його з директури інституту й призначать на його місце др. Гериновича»¹²².

Керівник УНДІГК робив цілком слухний висновок, що таке «працювання» кам'янецького ректора загрожує самому існуванню Інституту географії та картографії: «З великим трудом, який оцінять, може, щойно в будуччині, удалося мені зібрати гурток людей, з якими я почав творити новітню географічну школу на Україні. Висліди моєї праці можуть бути видні щойно по кількох роках, коли цей гурток набере достаточного знання, щоби міг розвинути успішну працю й принести великі користі радянському будівництву. І от, коли праця після переборення великих труднощів починає наладжуватись, приходять кар'єрист-ігнорант, який грозить оцю всю розпочату роботу одним махом перечеркнути й дальшу роботу унеможливити»¹²³.

Насамкінець видатний учений по суті висував ультиматум Управлінню науковими установами НКО УССР: «Я прибув на Радянську Україну з метою заложити тут географічну школу, куди кращу цих, що я їх заложив спершу у Львові, опісля в Празі. І там я мав великі перешкоди, і там результати моєї праці показувалися щойно по кількох роках. Та не мав я там перешкод цього роду, як є ці, що їх під ноги Інституту кидає склока др. Гериновича. Якщо Упрнаука не зволить оцій склоці положити кінець в пропонуваній мною радикальний спосіб, не виджу для Географічного Інституту ніякого рятунку, а для себе іншої перспективи, як відпущення мене назад за кордон, звідкіля мене 1926 р. для ведення Географічного Інституту було покликано»¹²⁴.

Розбурхував полум'я конфлікту, підважуючи авторитет керівника установи, й аспірант з «місцевих» Юрій Платонов.

Так, наприклад, під час засідання Ради УНДІГК 25 лютого 1929 р. було заслухано заяву проф. В. Гериновича про його довготривалий від'їзд до родини у Кам'янці-Подільському й начитку там курсів лекцій, аби «забезпечити себе й свою сім'ю матеріально». Натомість С. Рудницький, з огляду на фінансово-адміністративні моменти, що унеможливлювали сполучення одночасно двох штатних посад й синхронне проведення науково-дослідної праці у Кам'янці й Харкові, у порозумінні з Упрнаукою НКО УССР запропонував зняти проф. В. Гериновича з посади дійсного члена й керівника кафедри антропогеографії, а саму цю кафедру/відділ

¹²² Там само.

¹²³ Там само, арк. 5 зв.

¹²⁴ Там само.

ліквідувати до часу, доки «не знайдеться відповідний керівник кафедри й відповідна кількість робітників».

На цьому засіданні аспірант Ю. Платонов був присутнім лише як гість, проте влаштував керівникові установи по суті допит, порушуючи норми службової етики (утім, це амікошонство дедалі частіше входило до практики щоденного спілкування советських студентів/аспірантів з професорсько-викладацьким складом): «Тов. Платонів: Запитує проф. Рудницького, чи буде оголошена вакансія на кафедру антропогеографії. — Проф. Рудницький пояснює, що кафедра закривається тільки тимчасово [...]. Тов. Платонів: Просить проф. Рудницького дати пояснення, які це скандальні моменти в плані роботи кафедри антропогеографії. — Проф. Рудницький зазначає, що [...] запропоновано було кафедрі антропогеографії розробити план праці кафедри на марксівських основах, і це питання [...] не рухане. Так само не розроблено антропогеографія України [...]. — Тов. Платонів запитує, для чого було кликати проф. Гериновича для праці в інституті, коли ж з його праць не видно було, щоб він надався для наукової праці. — Проф. Рудницький пояснює, що проф. Геринович обіцяв працювати в Інституті географії й не було причини в це не вірити й унеможливити працю проф. Гериновича [...]

Пропозиція С. Рудницького про звільнення з установи В. Гериновича й ліквідацію відділу/кафедри антропогеографії була підтримана шістьма членами Ради інституту, троє утрималися¹²⁵.

Що ж до поведінки недовченого й невихованого студента, то керівник УНДІГК змушений був заявити: «Тов. Платонів вмісто цього, щоб працювати й стати науковим робітником, в Інституті розгортає діяльність свою, яка тільки шкодить справі Інституту, розповсюджує некорисні відомості про Інститут, агітує проти постановки Інституту та проти особи проф. Рудницького». Професор запитував опонента-аспіранта, чи бажає той «солідно науково працювати в Інституті й залишитись аспірантом, чи тов. Платонов без проходження наукового стажу думає добитись високого місця в Інституті, про яке мріє». Одночасно Степан Львович наголосив, що йому не доводилося «зустрічати такого спосібного чоловіка, яким є тов. Платонів», однак ці чималі здібності не використовуються для наукової праці¹²⁶.

26 лютого 1929 р., наступного дня після засідання Ради УНДІГК, на адресу Упрнауки НКО було складено офіційне звернення установи за підписами очільника інституту С. Рудницького й заступника директора К. Дубняка. У документі, відправленому за адресою 1 березня (вих. № 324), йшлося: «На підставі: а) висліду

¹²⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 439, арк. 13–14.

¹²⁶ Там само, арк. 15.

наради керівників відділів Українського Географічного Інституту, б) ухвали Ради Інституту з дня 25 лютого 1929 р., управа Інституту прохає:

1) Зняти др. *Гериновича* з посади дійсного члена і керівника відділу (катедри) антропогеографії, тому що він постійно в Харкові не живе й буває тут тільки принагідно, а також з наукового боку на керівника відділу антропогеографії не надається.

2) Відділ (катедру) антропогеографії зачинити до часу, коли знайдеться відповідний керівник і відповідна скількість співробітників.

3) Науковим робітникам Інституту, що бажають працювати по антропогеографії, рекомендувати ці свої праці вести при відділі (катедрі) описової географії або біогеографії.

4) Звільнити *Ю. Платонова* з аспірантури при Укр[аїнським] Географічним Інституті, тому що він: а) своїх аспірантських обов'язків не сповняє, б) розводить погану склоку, в) коли *Ю. Платонову* на засіданні Ради директор поставив питання, чи він бажає надалі працювати зарівні з іншими аспірантами, в дуже образливим тоні відповів, що не вважає директора Інституту спосібним вести науково-дослідчу роботу взагалі»¹²⁷.

1 березня 1929 р. С. Рудницький вже особисто знову звернувся до Президії Упрнауки: «На засіданні Ради Укр[аїнського] Географічного Інституту 25 лютого ц. р. і в його наслідку виявилася така глибина склоки, яку розвели др. В. ГЕРИНОВИЧ і аспірант *Ю. ПЛАТОНОВ*, що мушу заявити, що:

якщо др. ГЕРИНОВИЧ і аспірант ПЛАТОНОВ будуть залишені при Інституті в якій-небудь формі, я змушений буду абсолютно з Інституту вийти й негайно прохати вислати мене назад за кордон, звідкіля мене було визвано.

Ця склока протягом цілого року розповсюднює в Інституті й поза Інститутом про мене, керівника Інституту, ось які “категоричні правди”:

1) що я не маю ніяких наукових праць, не є ніякою науковою силою, не є ніякою педагогічною силою, а звичайним провінційним учителем, опісля ж — псевдонауковим авантюристом, політичним видвиженцем Антанти.

2) Що я маю за собою різні «темні діла», а то: спроневерення екскурсійних грошей і кражу інструментів в Празі, взяття грошей від польського уряду в висоті 2-місячного підйомного для переїзду в Польщу і т. д., і т. д., так що мене треба вважати просто за “темну личність”¹²⁸ (виділення тут і далі С. Рудницького. — Авт.).

¹²⁷ Там само, арк. 1.

¹²⁸ Там само, арк. 2.

Директор УНДГК вимагав від Упрнауки втрутитися у справи установи, виявити й покарати ініціаторів конфлікту, усунувши їх з колективу, що, після сатисфакції йому як ученому, уможливило б подальшу систематичну працю: «Президія Упрнауки зволить зрозуміти, що моє перебування в Інституті й на Радянській Україні взагалі є можливе тільки тоді, коли репрезентанти цієї склали й їхні помічники (яких повинно виявити негайне *слідство, встановлене Упрнаукою*) будуть негайно усунені з Інституту й адміністративно покарані. Про судове покарання мушу подбати сам, як тільки прийду знова до здоровля, яке мені знищила оця систематична склака.

Прохаю при вирішуванні цієї справи *не поводитися ніякими зглядами на мою особу*, чи пак на це ім'я, що його маю в наукових кругах поза межами України й Союзу. Скандал, який вийшов би з мого виходу з Інституту й повороту за кордон на еміграцію, не паде й не може впасти ані на Радянську Владу, ані на Комуністичну Партію, які до моїх наукових змагань поставилися *більш навіть чим прихильно*, а виключно на гурток безоглядних кар'єристів, яким я, маючи наукове сумління й вимагаючи солідної наукової праці, а не «великих слів» великої сили», на жаль, мусів стати каменем на дорозі»¹²⁹.

Проблеми, які виникли усередині колективу установи, знайшли відображення й у приватній кореспонденції С. Рудницького. Так, у листі до сестри Софії від 17 березня 1929 р. він нарікає на лихий стан здоров'я й «вічні неприємності, що їх маю в Інституті», розлого з'ясовуючи їх причину: «На своє нещастя, я просто з дурного милосердя виробив в'їзд на Україну й притулив при Інституті Буцуру, Іваничука й Бабяка. Всім їм просто перевернулося в голові, відколи приїхали до Харкова. Бачучи, що знають географії більше, чим тутешні співробітники, кожен з них відразу забажав стати бігзна чим. Я, розуміється, ніяк не можу допустити, щоби початкуючих людей висували на чільні становища, до того ще непартійних, нетутешніх, зайшлих. На чолі невдоволених Карієровичів ставув відомий Стахови [Дністрянському] «християнський пустільник» Геринович, якого я в своїй наївності теж притягнув до праці в Інституті, й почалося таке, що Стах, напевно, й 1/100 частини цих неприємностей не видержавби. Найпідлішу ролю відіграв тут Бабяк, поширюючи про мене такі сплетні, що просто погано про них згадувати (крадіжі, дефравдації в Празі, що я був підкуплений Поляками 1925 р., і т. д. і т. д.). Щастя, що партійці в [Інститу]ті й в ЦК партії рішуче станули по мойому боці, а то прийшлося б іти на зелену пашу — садити цибулю чи капусту на селі. Коли ще згадати, що так Київська академія, як і вся тутешня

¹²⁹ Там само, арк. 2–2 зв.

чорносотенна професура відносяться до мене негативно, зрозумієте, які мої душевні гаразди й яке може бути фізичне здоровля!»¹³⁰

8 вересня 1929 р. у листі до подружжя Дністрянських очільник УНДІГК знову повертається до проблем у колективі, який він очолював: «І я теж віддавна збираюся написати до Вас довгу писульку, так якось ніколи не можу «приступити». Саме минуло два місяці як я виїхав, перший раз за 30 літ, на «порядні» вакації, щоби відпочити по важкій боротьбі з гангринавичами й іншими галицькими й тутешніми *Industrieritter*'ами. Сиджу в Криму біля Алупки, над Чорним морем, яке мені подобається краще як усі моря, що їх дотепер видів. Здоровля моє значно поправилося [...]»¹³¹ (виділення наше. — Авт.).

Видалення з інституту ініціаторів «склоки» (В. Гериновича й Ю. Платонова) завдяки підтримці Управління науковими установами НКО УССР лише тимчасово врегулювало ситуацію у колективі. Восени 1929 р. Упрнауки запровадив в УНДІГК «зовнішнє управління» — 1 вересня 1929 р. розпорядженням Упрнауки НКО заступником директора інституту був призначений двадцятип'ятирічний вихованець Одеського інституту народного господарства й аспірантури при ньому, не географ за фахом (принаймні основним) партієць Ісаак Ландо, який вочевидь не мав потрібної підготовки й кваліфікації, однак з 1 липня того ж року рішенням Оргрозподілу ЦК КП(б)У й Упрнауки НКО вже був упроваджений до УНДІГК на посаду наукового співробітника¹³² (відповідно втратив цю посаду, «згідно поданої заяви», К. Дубняк, переведений у звичайні наукові співробітники).

7 грудня 1929 р. під час засідання Президії УНДІГК було розглянуто рукопис статті В. Гериновича «Географія і географічні течії керуючої частини Українського науково-дослідного інституту географії та картографії» й вирішено її не друкувати у збірнику установи, оскільки вона «не мала наукового характеру».

Реагуючи на цей, на його думку, «памфлет», й спростовуючи аргументацію автора, 27 грудня 1929 р. С. Рудницький звернувся з черговим листом до Упрнауки НКО, наголосивши декілька важли-

¹³⁰ Листи С. Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). — С. 68.

¹³¹ Там само. — С. 70.

¹³² Ландо Ісаак Ілліч (21.03.1904 — 00.12.2005) — викладач, сходознавець, спеціалізувався також по економічній географії світу. Уродженець м. Одеса. Закінчив економічний фак-т (відділ зовнішньої торгівлі) Одеського ін-ту народного гос-ва (1923–1926); аспірантуру Науково-дослідної кафедри світового господарства (секція Близького Сходу) Одеського Інгоспу (1926–1929). Був членом Одеської філії ВУНАС. Аспірантська тема — «Сільське господарство Туреччини після 1914 р.». Під час советсько-німецької війни опинився у Росії, де й викладав у повоєнний час.

вих для нього позицій й по суті вимагаючи від урядовців дотримання їхніх обітниць: «1) Коли радянська влада викликувала мене з закордону, то прийняла до відома, що я можу заложити й вести географічний інститут, який займався б математичною, фізичною і біологічною географією. Я виразно заявив, що ні антропогеографії, ні економічної географії, ні опертого на них країнознавства вести не можу, бо не є в цих галузях спеціалістом. Це було прийняте до відома, й супроти цього я погодився переїхати на працю на Радянську Україну.

2) Всі ці моменти були враховані при заснуванні Українського н[ауково]-д[ослідного] Інституту Географії та Картографії. Він має, по своєму статуту, плекати географію в її сучаснім природничім напрямку з особливим оглядом на картографію. Для антропогеографії, економічної географії, країнознавства, краєзнавства має повстати окремий інститут під окремим проводом.

3) Бажаючи допомогти підготовці цього нового інституту, я запросив до праці в н[ашому] Інституті антропогеографів та економікогеографів (В. Гериновича, К. Дубняка й т. д.) і приймав та приймаю до його аспірантів, які хочуть працювати в саме згаданих галузях науки. Та мої дотеперішні досвіди виказали, що репрезентанти цих галузей знання виказували замашки не будівницькі, а руїницькі, виступаючи з незрозумілим завзяттям проти картографії, фізичної географії й біогеографії.

Супроти цього прохаю Упрнауку виразно підкреслити цільову установку н[ашого] Інституту в цьому змислі, як її визначає статут, щоби природничо-географічна робота в ньому не зазнавала постійного нехтування, підривання, навіть зогиджування з боку людей, що її або цілком не розуміють, або не хочуть розуміти. Так само одначе дуже бажаю, щоби країнознавство й економічна географія в н[ашому] Інституті найшла собі місце розвитку, доки не отримає власної установи»¹³³.

Взаємини очільника УНДІГК з Управнаукою НКО УССР залишалися й надалі конфліктними. Так, 10 січня 1930 р. заступник керівника Упрнауки К. Коник¹³⁴ звернувся з відверто некоректним листом на адресу дирекції Інституту географії та картографії: «До Упрнауки НКО надійшли відомості про те, що проф. РУДНИЦЬКИЙ та частина інших робітників Картографічного відділу Інституту заключили приватну умову з видавництвом «РУХ» на виготовлення «Атласу УСРР і суміжних земель». Обумовлена цим договором сума в 10 000 карб. повинна була поступити у власність товаришів, що

¹³³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 437, арк. 152–152 зв.

¹³⁴ Коник Клим Йосипович (1888–03.11.1937) — уродженець Східної Галичини. 1928–1930 рр. — заступник завідувача Упрнауки НКО УССР.

заклучили договір, при чому зазначені товариші уже одержали в рахунок 10 000 карб. аванс в розмірі 2 500 карб.

Одночасно був вироблений текст другого паралельного договору між Видавництвом «РУХ» і Українським Н[ауково]-Д[ослідним] Інститутом Географії та Картографії, згідно якого передбачалось виплатити Ін[ститу]ту Географії та Картографії 10 000 карб. за редакцію цього атласу»¹³⁵.

Далі у брутальний спосіб Управління науковими установами НКО в особі Кліма Коника «пропонувало» очільнику УНДІГК «скасувати приватну умову», укладену з Видавництвом «РУХ», й повернути останньому отриманий аванс — 2,5 тис. руб., а також «категорично пропонувало» проф. С. Рудницькому «дати письмове пояснення з приводу заключеного ним договору з Видавництвом «РУХ»». При цьому наголошувалася «неприпустимість заключення подібних приватних договорів». Натомість Упрнаука «дозволяла» укладення відповідної умови між УНДІГК як юридичною особою й Видавництвом «РУХ», залишаючи за собою «право санкції цього договору»¹³⁶.

12 січня 1930 р. академік листовно звернувся до Упрнауки НКО із з'ясуванням цієї справи. Він пояснив, що 1929 р. Видавництво «РУХ» звернулося до нього особисто з пропозицією підготувати великого формату «Атлас УСРР і суміжних земель» на 50 карт. С. Рудницький погодився редагувати видання за умови, що його підготує УНДІГК: «Тому що атлас цього розміру не входив у п'ятирічний плян Інституту й мусів би бути споруджений у позаурядових годинах, надзвичайно напруженим темпом, представники «Руху» мали про можливості спорудження такого атласу Інститутом переговорити з Президією НКО й з Упрнаукою.

Знаючи, що такий атлас дуже потрібний, зокрема для Державного плянового будівництва, а також для наукових і навчальних цілей, я вже весною 1929 р. взявся до підготовчої роботи й посунув її доволі далеко наперед»¹³⁷.

На засіданнях картографічного відділу УНДІГК 15 жовтня й 2 листопада 1929 р. представники видавництва запевнили, що вони узгодили справу в НКО, а для полегшення роботи будуть укладені дві угоди — з Інститутом й персонально з акад. С. Рудницьким та співвиконавцями атласу. Договори мала затвердити Упрнаука.

Чорновик угоди очільник УНДІГК передав своєму заступнику І. Ландо, аби той остаточно оформив цей документ в Упрнауці. Гонорар мав «у цілості піти на потреби Інституту (картотека,

¹³⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6248, арк. 63.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Там само, арк. 65.

інструментар, обладнання картографічної робітні й т. д.)». Отриманий аванс (2,5 тис. руб.) був покладений в ощадкасу до часу остаточного оформлення угоди й затвердження її Упрнаукою. «Замість оформлення й затвердження чи пак відкинення умови, я отримав письмо, якому подібного я протягом свого доволі довгого віку ще не отримував, — обурено наголошував академік. — Читало його багато аспірантів і інших наукових робітників Інституту, заки я його дістав до рук. Кожен читач цього письма виносить вражіння, що тут є якась брудна спроба використання урядової установи для нечистих грошових інтересів, не ким іншим, а мною, і кидає на мене цілком незаслужено погану пляму.

Цілком незаслужено: 1) тому що я в цій справі грошево аж ніяк не заінтересований [...]. Наукове оброблення карт, яке є моїм завданням, мусить бути *безплатним*. 2) Цілком незаслужено тому, що вся праця над атласом України мала бути виконана в позаурядових годинах і дома. Коли *вільмово* треба б було попрацювати над атласом в Інституті в урядових годинах, то ці години мали бути надолужені вечірними роботами для Інституту.

Цілком незаслужено: 3) тому, що кожен науковий робітник СРСР має право свої наукові праці публікувати в різних видавництвах за окремими приватними договорами»¹³⁸ (виділення у тексті С. Рудницького. — *Авт.*).

Утім, попри некоректну поведінку керівництва Упрнауки НКО, С. Рудницький на виконання її розпорядження від 10 січня вже наступного дня провів виробничу нараду й скасував приватну домовленість з «Рухом», повернувши видавництву отриманий аванс. Одночасно він доводив до відома наркомосівського чиновництва: «Заявляю, що рішуче за весь час мого перебування в н[ауково]-д[ослідному] Інституті Географії та Картографії до редагування чи споруджування такого чи подібного атласу України не приступлю.

Натомість прохаю, щоби Упрнаука зволила мені дати повну сатисфакцію за незаслужене заплямовання. Воно так підірвало моє становище в Інституті, що без повної сатисфакції моє дальше перебування в ньому являється неможливим»¹³⁹.

25 січня 1930 р. на нараді у Наркоматі освіти України було заслухано доповідь заступника завідувача Упрнаукою НКО УССР К. Коники «Про науково-дослідчий Інститут географії та картографії». Клим Йосипович констатував, що Український НДІ географії та картографії на той час існував вже третій рік, що з них перший рік пішов на організаційну роботу, натомість з другого року в установі вже працювало 4 дійсних члени й 14 аспірантів. Доповідач зауважив, що під час організаційного періоду траплялися

¹³⁸ Там само, арк. 65 зв.

¹³⁹ Там само, арк. 65 зв.–66.

конфлікти у колективі між співробітниками, науковими працівниками й директором Інституту, однак вже з другого року, за оцінкою К. Коники, ці відносини «унормувалися». На січень 1930 р. в УНДІГК було 3 дійсних члени, 4 наукових співробітники й 22 аспіранти. В Інституті функціонували відділ картографії на чолі з акад. С. Рудницьким; відділ фізичної географії під керівництвом проф. М. Дмитрієва й відділ економічної географії, який очолював І. Ландо, що був одночасно заступником директора¹⁴⁰.

Під час засідання констатувалося, що в установі ще не визначено цільових настанов окремих відділів й усього УНДІГК, оскільки існує думка (проф. С. Рудницький та ін.) щодо основного наголосу у роботі на фізичній географії й картографії; натомість молодше покоління співробітників (І. Ландо та ін.) пропонували головну увагу концентрувати на економічній географії (звісно, у її примітивізованій так званій «марксистсько-ленінській» версії).

В ухвалі зібрання, яку було включено до «Протоколу постанов та розпоряджень НКО УСРР тов. СКРИПНИКА з 25 січня 1930 р.», зокрема, йшлося: «Визнати за невірні й неприпустимі всілякі тенденції до звуження завдань Українського інституту картографії і географії й надання йому характеру однобічності. Інститут мусить бути науково-дослідчою інституцією цілокупної географічної науки з всебічним й рівнобіжним розвитком усіх галузів географії.

Картографії України майже не існує. У цій галузі стоять перед інститутом значні й першочергові завдання. Фізична географія України знаходиться в початковому стані свого розгорнення. Вивчення питань фізичної географії, спірання цього відділу Інституту на всі досягнення геології, ґрунтознавства, лісознавства і т. і., конче потрібне. Робота фізично-географічного відділу Інституту має величезне значіння в справі вивчення природних виробничих сил України [...]. Економічна географія України, що мусить переводитися під кутом зору й на базі марксизму-ленінізму, мусить зайняти важливе становище в роботі цілого Інституту, мусить мати першочергову увагу Інституту до себе.

Отже, тому доконче потрібно, й це мусить бути завданням Упрнауки, зберігти всебічне й рівнобіжне розвинення всіх галузів географічної науки й всіх відповідних відділів науково-дослідчого Інституту географії і картографії»¹⁴¹.

Був зроблений закид на адресу відділу картографії Інституту, який ще не розвинув роботи щодо організації Картографічного музею України: «Робота картографічна в певному сенсі відірвана від інших відділів інституту та інших установ, про це свідчить хоч би складена керовником відділу картографії академіком Рудницьким

¹⁴⁰ Там само, ф. 177, оп. 1, спр. 1562, арк. 48.

¹⁴¹ Там само.

карта етнографічного розселення українського народу (складена років 2 тому), вона не була достатньо обґрунтована статистичними даними наслідком недостатнього зв'язку з ЦСУ, з кафедрою національного питання Інституту марксизму-ленінізму [...]»¹⁴².

Першочерговим завданням очолюваного С. Рудницьким інституту було визнано видання великого атласу УССР. «Видання Атласу України є важливим і значним завданням, що стоїть перед нашою країною, і робота Інституту географії і картографії в цьому завданні мусить бути забезпечена так матеріально, як і сприятливим відношенням і допомогою у виконанні цього завдання»¹⁴³, — наголошувалося у постанові. У документі відзначалося, що виконання цього проекту за згодою Упрнауки взяло на себе видавництво «Рух». З огляду на «важливе політичне значення» Атласу, нарком освіти УССР пропонував Упрнауці взяти його «до більшої своєї уваги».

У конфліктній ситуації поміж підлеглим йому Управлінням науковими установами, з одного боку, й УНДІГК та його директором, а також видавництвом «Рух» — з іншого, М. Скрипник підтримав позицію С. Рудницького: «Складання атласу переводиться під контролем і керовництвом Інституту Географії і Картографії і за згодою Упрнауки. Однак робота накреслення і інші технічні роботи [...] переводиться здебільшого за рахунок додаткового часу й лише частина припадає на так званій «службовий» час співробітників відділу картографії». Відтак робився наголос: «Визнати за неможливу й неприпустиму тенденцію розглядати складання великого атласу України як додатково прибуткове підприємство для Інституту, хоча б такі тенденції і спиралися на те, що певна частина технічних робіт, робіт для креслення тощо переводиться за рахунок службового часу співробітниками відділу картографії. Такий меркантильний і бюрократичний підхід до складання великого атласу України ніяк не сприяє, а, навпаки, гальмує роботу по складанню такого атласу»¹⁴⁴.

В угоді з видавництвом не передбачалося оплати «наукового оброблення карт», що потребувало «окремої уваги й окремої праці» акад. С. Рудницького. Тому постановою НКО УССР Упрнауці «дурчалася» у цій справі «переговорити з видавництвом «Рух», виходячи з того, що кожна й всяка робота в справі складання атласу має бути можливо сплачена». Упрнауці також пропонувалося «затвердити обидва договори, передбачивши окремою постановою, що суми, що має одержати Інститут від кооперативного видавництва «Рух» за редагування видання, мусять цілковито піти на оплату редакторської праці». Тоді ж М. Скрипник «взяв до відома» заяву заступника

¹⁴² Там само, арк. 49.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Там само.

завідувача Упрнауки, якою К. Коник визнав свого листа від 10 січня 1930 р. до УНДІГК з вимогою до проф. С. Рудницького подати письмове пояснення з приводу угоди з видавництвом «Рух» за *«непринципийний по формі»*¹⁴⁵.

26 січня 1930 р. до Президії НДІГК надійшов лист за підписом К. Коника: «Згідно одержаних пояснень від проф. РУДНИЦЬКОГО Упрнаука НКО вважає справу про заключення договору з видавництвом “Рух” вичерпаною.

Пропонується тов. ЛАНДЕ (так у тексті. — Авт.) скласти умову від імені Н[ауково]-д[ослідного] Інституту Географії та Картографії на видання атласу.

Зазначаємо, що непорозуміння про хід складання договору з видавництвом “Рух” склалося з причини помилкової інформації самого видавництва “Рух”»¹⁴⁶.

Як згадував згодом С. Рудницький, практично усі його сподівання, пов'язані з налагодженням географічної справи в УССР, упродовж перших двох років його перебування у підсоветській Україні зазнали фіаско: «Мої всі надії, так наукові, як національні, звязані з Інститутом географії, аж ніяк не оправдались. Інститут зразу не мав ні кадрів, ні приміщення. Коли дістав приміщення (май 1928), зараз розпочали проти мене *склоку* мої бувші праязкі ученики Бабяк, Буцура, Іваничук, опісля харківські «географи»: Дубняк, Платонов, Левицький, Гаврилова, Винницька, Марочканич, які об'єднались під проводом Гериновича (осінь і під зиму 1928). Склока була така очевидна, що т[ов]. Коник мусів погодитися на усунення Гериновича і Платонова з Інституту. Та приказав мені від імені Упрнауки, щоб я передав адміністрацію Інституту в руки Дубняка як заст[упника] директора. В вересні 1929 Коник призначив заст[упником] директора тов. Ландо, якому я, на приказ Коника, віддав негайно всю адміністрацію Інституту. Від початку 1930 р., коли я вперше формально заявив, щоб мене *звільнено від директорства* й взагалі від усякої праці в Інституті, **все керівництво Інституту належало до т[ов]. Ландо**. Моєї заяви не прийнято в НКО та я добровільно залишився тільки **паперовим директором** і проводив виключно *індивідуальну наукову працю*, в інститутські справи мішаючись тільки *формально*, коли цього вимагав т[ов]. Ландо чи Упрнаука»¹⁴⁷ (виділено С. Рудницьким. — Авт.).

Заяви про звільнення з посади директора УНДІГК й узагалі від праці у створеній ним науково-дослідній установі географ подавав

¹⁴⁵ Там само, арк. 50.

¹⁴⁶ Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 6248, арк. 64.

¹⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 1, арк. 82 зв.–83 (покази від 3 липня 1933 р.).

ще 5 разів, востаннє — 1932 р., під час обслідування інституту Упрнаукою НКО. Зустрівши чергову відмову, він твердо вирішив вийти на пенсію, яку йому було обіцяно з серпня 1933 р.

Водночас Степан Львович упродовж 1929–1930 рр. через ці прикрі обставини мав наміри залишити підсоветську Україну та виїхати до Німеччини, де працювати на будь-якій навіть рядовій науковій посаді. Але цим планам не судилося збутися: спершу — внаслідок світової економічної кризи й за браком наукових вакансій у Німеччині, а з 1931 р. — через різке погіршення стану здоров'я самого С. Рудницького¹⁴⁸. Та й зрештою на повернення його в еміграцію дозволу аж ніяк не дала б компартійна адміністрація УССР, нездатна на такі іміджеві втрати.

Те, що і за цих складних обставин все-таки встиг зробити директор інституту для української географії та картографії, завдячувалося підтримці Наркома освіти України М. О. Скрипника.

За відрядженням НКО УССР географ брав участь у відзначенні сторіччя Німецького Географічного Товариства у Берліні (24–26 травня 1928 р.). Повертаючись на початку червня того ж року, він затримався на дві доби у Львові, щоби «відвідати доньку й при нагоді навязати знова розірвані перед десятиліттям взаємини з географами й природниками Західньої України і відвідати Природничий відділ Музею Наукового Товариства ім. Т. Шевченка», засновником якого був С. Рудницький.

Від контактів з львівськими колегами у Степана Львовича склалися не вельми оптимістичне враження, що передає його звіт про закордонне відрядження (12 червня 1928 р.): «Становище наукової природничо-географічної роботи й робітників є на Зах[ідній] Україні нечувано скрутне. Ні робота, ні робітник, якщо він українець, не мають з боку уряду найменшої підтримки, навпаки, навіть перешкоду. Наукові робітники в галузі географії [...] мусять заробляти собі на утримання важкою навчальною працею по середніх школах (нераз до 8 годин денно). Тому на наукову працю залишаються в них тільки останки часу й сили. Наукове Т[овариств]во ім. Шевченка не в силі змінити ці невідрадні відносини. Воно ані не може мріяти про це, щоби дати хоч би кільком науковим робітникам наукових, сяк-так матеріально забезпечених посад. Воно не може навіть відповідно підперти науково-дослідчої праці принагідними підмогами»¹⁴⁹.

Найвища стипендія, яку спромоглося надати дослідникам-природникам НТШ у Львові, становила лише 50–100 злотих (відповідно 11–23 руб.). Але і за цих несприятливих обставин, наголошував С. Рудницький, західноукраїнські природники справді «по-герой-

¹⁴⁸ Там само, арк. 5–5 зв.

¹⁴⁹ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — С. 121–122.

ськи ведуть працю над досліджуванням рідного краю й народу». Втім, оскільки «невідрадни політичні й економічні відносини на Західній Україні» фатально позначалися на науковій і загалом культурній праці нечисленних українських географів і природників регіону, необхідна була, на його думку, «негайна й видатна допомога Радянської України», а саме: «В першу чергу доконечне потрібно, щоби всі наукові радянські видання були правильно пересилані на Західню Україну до головних тамошніх книгозбірень (західньоукраїнські вчені так зпавперизовані, що купівля радянських видань їм абсолютно не під силу). Далі треба заснувати на Західній Україні коштами НКО УСРР суто науковий журнал-місячник. Він, крім загальнонаукових цілей, мав би ще спеціальну ціль поширювати здобутки радянської науки серед усіх українців, що опинилися поза Радянським Союзом».

Вважав за потрібне С. Рудницький, щоби й наукові праці галицьких учених більше друкувалися в УССР, а їхні автори — діставали відповідний гонорар, що уможлиблювало би їм продовжувати свою дослідницьку роботу. На думку географа, НКО варто було б також фінансувати деякі наукові проекти закордонних дослідників — українців. Залишивши Львів після короткочасних його відвідин «з дуже мішаними почуваннями», Степан Львович так завершував свій меморандум на підтримку галицьких дослідників: «Вкінці, — треба би подумати про видатніше, чим дотепер, покликування наукових робітників Західньої України до праці на Радянську Україну. Велика кількість вже дуже заавансованих наукових робітників просто нидіє серед тамошніх невідрадних відносин».

14 липня 1928 р. Учений секретар НКО УССР О.І. Бадан з «доручення тов. Скрипника» адресував «доповідну записку професора Рудницького про його подорож за кордон» до ЦК КП(б)У для подальшої «розсилки членам ПБ до відома»¹⁵⁰.

Отже, С. Рудницький відверто лобював перед владною верхівкою УССР інтереси учених НТШ у Львові. На відміну від свого земляка М. Лозинського, директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у Харкові не лише не дистанціювався від «галицького гетто», а, навпаки, виступав його речником й захисником інтересів своїх західноукраїнських колег. Він слушно вважав (поділяючи у цьому відношенні позицію В. Винниченка, М. Грушевського, В. Стефаника та інших представників вітчизняної інтелігенції), що йдеться «не про гроші більшовицьких комісарів, а українського народу» й спрямовувати їх слід (по можливості) на національно значущі цілі, серед яких, на його думку, загальноукраїнські наукові потреби становили пріоритет.

¹⁵⁰ Там само. — С. 122.

Степан Рудницький — Іван Крип'якевич: спроба співпраці

Цікавою й одночасно малознаною сторінкою советської біографії С. Рудницького є його особисті контакти з відомим львівським істориком професором І. Крип'якевичем.

Так, 28 жовтня 1927 р., відповідаючи на звернення до нього І. Крип'якевича, С. Рудницький у властивій йому жартівливій манері¹⁵¹ писав: «Дорогий Іванчику! Не знаю, як приймете цю титулятуру, бо Ваш лист до мене так поштивично заадресований — «Високошановний Пане Професоре», — що я аж перепудився! Та як старий відважний вояка, відважуюся відновити стародавні титули в роді — Штіфана чи Івана — й знова по роках навязати ці близькі відносини, що увірвались в 1919 моїм переходом через Карпати».

Облишивши надалі грайливий тон, професор Рудницький переходив до питань запропонованої львів'янином наукової співпраці: «Дорогий Друже! Дуже, дуже мене втішив Ваш лист з так гарно заявленою готовістю до співпраці. Тим більше, що думаю не занедбувати історичної географії в новому розумінню, себто не тільки визначування границь, місцевин і т. д. історичної минувшини, але теж (і перед усього) досліджування всіх взаємин людини до природи в історичних часах [...]. З цього боку мені дуже важлива й цінна Ваша, в листі згадувана, більша праця про природні явища — про землетруси, повені і т. д. у минувшині України. Прохаю Вас чим скоріше її викінчувати й у найближчих двох місяцях післати мені до видавництва Українського Географічного Інституту, яке пічне виходити з січня 1928 р. Там буде місце і на більші і на менчі праці — гонорар 30–40 долярів від аркуша».

Видатний географ закликав свого львівського кореспондента до ведення відповідної роботи серед учених НТШ та залучення їх до участі у науковій періодиці УССР: «Взагалі дуже Вас прохаю розвести по можности агітацію між знакомими науковими силами за співробітництво в географічному журналі, що його видаватиме Укр[аїнський] Геогр[афічний] Інститут [...]. Розуміється, найцінніщі будуть для журналу природничо-географічні праці, та в програму входить теж антропогеографія в найширшому того слова зна-

¹⁵¹ Ця жартівлива манера — виразна особливість епістолярної спадщини видатного українського географа. Прийнятною такою формою спілкування була й у родинному колі ученого, де побутовали гумористичні прізвиська не лише для дітей, але й стосовно самого поважного професора, до якого родина зверталася зазвичай чи то як до «Кутви» чи «Тателеса». Листи з Харкова до сестри Софії і швагра Станіслава, які мешкали у Празі, він звично підписував (поряд з нормативно-традиційним — «Ваш Степан») — «Ваш старий большевик Кутва», «Нещасна Кутва», «Ваш старий Кутва» чи навіть... «Ваш ведучий «жутов засрану» Кутва» (Див.: Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). — С. 51, 58, 60, 67, 83, 90).

чінні. Тому, зокрема, на Вас, Дорогий Друже, покладаю великі надії, знаючи, що Ви здавна маєте антропогеографічні симпатії й — що найважливіше — цей, так потрібний до антропогеографічної праці, історичний підклад.

Так само думаю продовжати почату в 1918 р. поспішну нашу працю над Історичним Атласом України. Наскільки собі пригадую, ми вже зробили разом більше десятка карт і сягнули аж до Хмельниччини. Ану давайте! Продовжаймо й тут його видамо!»¹⁵²

І далі, у притаманній йому (принаймні у перший період побуту в УССР) манері, С. Рудницький доволі оптимістично окреслював перспективи своєї дослідницької праці: «Я вже тут цілком заакліматизувався і з дня на день щораз більше переконаюся, що тут для наукової праці умови дуже гарні. Коли що її гальмує, то тільки старі гріхи старого режиму; дивна схолястика старорежимних «учених», їхнє дивне нехтування поступів світової науки, їхня недбайливість до наукових збірок. Тепер всі ці старі гріхи Радвлада систематично ліквідує. Ось тепер я дістав на наукові засоби для Укр[аїнського] Геогр[афічного] Інституту 4.000 \$ (річна рата!) на саме наукове приладдя (книжки, мапи, інструменти і т. д.), не числячи дотацій на меблі, приміщення, видавництва тощо. Сподіюся за 5 років поставити У[країнський] Г[еографічний] Інститут так, щоби не повстидався перед яким-небудь німецьким!»¹⁵³

¹⁵² ЦДІА України у м. Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 36, арк. 4–4 зв.; Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — С. 241–242.

С. Рудницький був автором проекту укладання першого історичного навчального атласу України. Ще 1917 р., як професор Львівського ун-ту, він почав готувати матеріали для атласу, який так і не був виданий. Залишилося 8 рукописних мап: «Українські землі у скіфський період»; «Народи Східної Європи VIII–IX ст.»; «Руська держава в X ст.»; «Українські землі бл. 1000 р.»; «Українські землі в XII–XIII ст.»; «Українські землі в XIV ст.»; «Українські землі 1387–1569 рр.»; «Українські землі після 1569 р.» (Див.: Сосса Р.І. Історія картографування території України: Від найдавніших часів до 1920 р.: Короткий нарис. — К., 2000. — С. 154–155).

Проблема підготовки й видання «Історичного атласу України» у міжвоєнному часі так і не була вирішена. Актуалізував її І. Крип'якевич наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр. (Див., напр.: Крип'якевич І.П. Скласти проект історичного атласу України // Укр. іст. журн. — 1965. — № 9. — С. 105–106; Його ж. На шляху до видання історичного атласу України // Науково-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР. — 1966. — № 3. — С. 11–14). Але й донині (2018 р.) Атлас з історії України все ще не виданий. Розлогу репліку з цього питання див.: Дашкевич Я. Навколо «Історичного атласу України» // Україна в минулому. — К.; Л., 1993. — Вип. IV. — С. 163–211.

¹⁵³ ЦДІА України у м. Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 36, арк. 4 зв.

Як зауважує з цього приводу Микола Мушинка: «Він (С. Рудницький. — *Авт.*) твердо вірив, що українська наука і культура посправжньому може розвиватися тільки в Україні, і спочатку був захоплений процесом т. зв. «більшовицької українізації». Цей процес однак виявився набагато складнішим, ніж він собі уявляв, і первісне захоплення у нього доволі швидко витратилося. Та Рудницький не шкодував, що виїхав на Україну, вірячи, що всі труднощі є лише тимчасового характеру. Навіть коли навколо нього почало спілітатися павутиння інтриг, він щиро вірив в перемогу правди і справедливості. Майже до 1930 р. він переконував сестру та її чоловіка наслідувати його приклад і приїхати в Україну, обіцяючи надати їм всебічну допомогу й підтримку. В його листах ця тема є одною з основних»¹⁵⁴.

Подальший перебіг подій засвідчив, що видатний український географ, на жаль, помилявся в оцінці перспектив дослідницької праці за умов більшовицького владарювання. Відтак зрозуміло, що далеко не всі наукові проекти, які пропонували львівські дослідники в розрахунок на реалізацію в УРСР чи ініціювали їхні земляки у підсоветській Україні, були втілені у життя: часто цьому перешкоджав брак коштів, технічних можливостей, розуміння з боку владних структур.

23 жовтня 1928 р. І. Крип'якевич звернувся із пропозицією до Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у Харкові видати складену ним мапу адміністративного поділу України доби Б. Хмельницького (очевидно, на розвиток ідеї С. Рудницького щодо пошкваллення роботи над вітчизняним історичним атласом й для формалізації ідеї цього проекту перед советською адміністрацією). У листі львівського ученого йшлося: «Посилаю У[країнському] Г[еографічному] І[нституту] пропозицію видати друком мою карту п[ід] з[аголовком] **«Адміністраційний поділ України за гетьманства Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.»** з коментарем.

Карта обіймає територію України в межах приблизно від 26 до 36 полуденника та від 47 до 55 рівнобійника. Означені на ній: головні ріки, межі воєвідств, межі козацьких полків 1649 та 1654 р., межі сотень, полкови города, сотенні города, деякі оселі, дороги і татарські шляхи. Карта має в оригіналі довжини біля 160 см, ширина біля 190 см. Призначена до публікації в поділці 1 : 1.000.000, матиме в репродукції біля 1 м² поверхні. До виконання потрібні два кліше: чорною краскою пройдуть ріки, межі воєвідств,

¹⁵⁴ Див.: *Мушинка М.* Вступ // Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). — С. 5; *Його ж.* Степан Рудницький — перший синтетик географії України // Там само. — С. 19, 23, 25.

городи й оселі, дороги, татарські шляхи; червоною (або іншою) — межі полків і сотень — друга карта для сеї краски теж виконана.

Коментар має такий зміст: 1) державні кордони козацької України з сусідніми державами, 2) величина й характер території, 3) поділ на полки, їх зміна в ньому, 4) основи районізації, 5) опис границь 21 полків та поділ їх на сотні. Стаття в друку займе 2–3 аркуші.

Карта перерисована тушею, і вповні готова стаття переписана машинкою.

Прошу повідомити мене, чи У[країнський] Г[еографічний] І[нститут] приймає мою працю до своїх видань та який гонорар мені пропонує; прошу також добути мені ліцензію на пересилку грошей за кордон, до Львова»¹⁵⁵.

Обміркувавши згадану пропозицію львівського історика й зваживши власні, доволі скромні, можливості, директор Інституту географії та картографії професор С. Рудницький 28 листопада 1928 р. звернувся за порадою і підтримкою до Упрнауки НКО УССР: «Розглянувши власні видавничі можливості й переговоривши з акад. Багалієм, Інститут зконстатував, що цієї карти, мимо її великої наукової вартости, власними силами видати не зможе. Гонорар за цю карту й коментар по найнижчим тутешнім ставкам мусів би бути не меншій 1000 карб., а кошти видання винесли б ще багато більше.

Тому Інститут звертається до Упрнауки з проханням або 1) допомогти Інституту до видання цієї карти шляхом переслання авторського гонорару за кордон і покриття коштів видання мапи й коментаря, або 2) доручити видання цієї карти УАН чи іншій поважній Науковій Інституції.

До цього долучаємо завірену копію оферти проф. Ів. Крип'якевича»¹⁵⁶.

Про долю цього проекту свідчить промовиста резолюція на листі С. Рудницького: «Не маючи самої мапи і коментарів, не можна про наукову цінність її судити. З боку фінансового, коли Інститут географії не має змоги її видати, інших коштів немає»¹⁵⁷.

Хоча проект видання цієї цінної історичної карти так і залишився нереалізованим, все ж спогади самого І. Крип'якевича дають можливість простежити (бодай фрагментарно) подальший перебіг цієї історії. Так, згадуючи свою подорож до УССР у квітні–травні

¹⁵⁵ Рубльов О. Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упорядник Ф. Стеблій. — С. 760.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Там само.

1929 р., мемуарист свідчив: «Їздив я також до Харкова до Географічного інституту відвідати Ст. Рудницького; інститут мав небагато робітників (між іншим, працював там старий галицький географ Величко) і не знати було доброї організації [праці]. Я залишив в інституті велику карту держави Б. Хмельницького, але вона десь там запропастилася»¹⁵⁸ (виділення наше. — Авт.).

Вочевидь, українська советська квазідержавна так і «не знайшла коштів» для цього видання. Та й ідеологічний клімат у комуністичному ССРСР, що раптово посуворішав у цьому ж 1929-му — «році великого перелому», аж ніяк не сприяв пошукові джерел фінансового забезпечення публікацій з історії української державності XVII ст.

Певною компенсацією для історика за нереалізований картографічний проект можна вважати хіба що публікацію його історико-географічної розвідки у «Записках» Інституту географії та картографії¹⁵⁹.

Фіксуючи перебування у столиці УССР — науковців з НТШ у Львові — С. Рудницький 5 травня 1929 р. інформував своїх празьких родичів: «Були тут в останніх часах різні гості з Галичини, наперед Студинський з Герасимчуком, опісля Крипякевич, а вкінці гал[ицькі] кооператори [...]»¹⁶⁰.

Ще до звернення І. Крип'якевича до С. Рудницького з пропозицією видати вищезгадану карту (23 жовтня 1928 р.) львівський історик писав з аналогічного приводу до акад. М. Грушевського. Так, у відповіді керівника Історичної секції до Львова від 4 червня 1928 р. згадується: «Ви порушуєте цікаві питання (як, напр., *Мапу Гетьманщини*), на котрі я був би рад дуже з Вами поговорити — але нема змоги!»¹⁶¹ (виділення наше. — Авт.).

Після відмови Українського НДІ географії та картографії (через незалежні від його директора обставини) від задуму надрукувати мапу І. Крип'якевича «Адміністраційний поділ України за гетьманства Б. Хмельницького 1648–1657 рр.» львівський історик відновив переговори з цього питання з академіком М. Грушевським.

¹⁵⁸ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 122.

¹⁵⁹ Див.: Крип'якевич І. Причинки до історичної географії українських земель // Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. — Х., 1930. — Вип. 2. — С. 213–244.

¹⁶⁰ Листи С. Рудницького до Софії та Станислава Дністрянських (1926–1932). — С. 69.

¹⁶¹ Див.: Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 8. — С. 343.

У листі керівника Історичної секції до Жовкви від 16 жовтня 1930 р. згадується: «Як тільки одержимо Ваш *Адмін[істраційний] поділ*, так почнемо думати над його виданням; але покищо ак[адемік] Рудн[ицький] його нам не передавав. Будьте певні, що зробимо все можливе, але треба сказати, що видавничі можливості значно меншають, особливо в історичних дисциплінах [...]». 5 листопада М. Грушевський лаконічно інформує І. Крип'якевича: «На академічній сесії бачив Рудницького, нагадував йому про Вашу *мапу*, він обіцяв; ще нема». 12 листопада таке ж стисле повідомлення: «А від Рудницького праці і карти таки нема»¹⁶².

Цілком можливо, що у міжчассі академік С. Рудницький ще вишукував можливостей видання карти у Харкові, а відтак зволював з її надсиланням до Києва. Але усі його спроби виявилися марними. 19 грудня М. Грушевський нарешті повідомив І. Крип'якевичу: «З інституту ак[адеміка] Рудницького позавчора прийшла Ваша стаття з супровідним листом, що осібним пакунком посилається мапа. Вчора її ще не було, як не буде, то поургуємо». Й наприкінці грудня 1930 р. нарешті повідомлялося про одержання карти: «Дорогий Іване Петровичу! Спішу повідомити, аби Ви не трівожились, що і статтю, і мапу Вашу від Руд[ницького] ми дістали (вчора). Будемо тепер шукати способи видати як скорше і дістати валюту». У листі М. Грушевського від 3 січня 1931 р. остання й далеко не оптимістична інформація з цього питання: «З мапою Вашою передбачаю труднощі — як її розрізати на частини, бо великим аркушем, думаю, не практично — подреться. А втім, буду говорити з видавцями»¹⁶³.

Отже, мемуарна згадка І. Крип'якевича, що його карта адмін-поділу України доби Б. Хмельницького «*десь там запропастилася*», потребує уточнення щодо місця/міста цього «запропащення». Очевидно, цим містом аж ніяк не була «наказна столиця» УССР — Харків (що стверджував мемуарист). Як свідчить вищенаведене листування поміж Грушевським та Крип'якевичем, мапа благополучно прибула до міста над Дніпром і вже тут, у Києві, «десь запропастилася»¹⁶⁴.

¹⁶² Там само. — С. 359–360.

¹⁶³ Там само. — С. 362–363.

¹⁶⁴ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — С. 251–252.

І. Крип'якевич, тим не менше, згодом відтворив мапу адміністративного поділу України доби Б. Хмельницького: вона вміщена в одній з останніх прижиттєвих публікацій історика (Див.: *Крип'якевич І. П.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип. 2. — С. 123–148).

Аполітичність й одночасно лояльність до більшовицької (утім, «українізованої») адміністрації республіки зробили кандидатуру відомого географа цілком прийнятною для компартійного керівництва УССР під час контрольованих останнім виборів до ВУАН 1929 р. Очевидно, саме цей консенсус й викликав несприйняття акад. С. Єфремова, його нищівну оцінку С. Рудницького як «большевицького підхалима», якому немає місця в Академії наук.

Напружені стосунки з кількома впливовими дійсними членами ВУАН змусили С. Рудницького шукати підтримки у своєї альма-матер — Наукового товариства імені Шевченка у Львові. 9 травня 1929 р. він листовно звернувся до Голови НТШ акад. ВУАН К. Студинського, який на той час все ще користувався прихильністю республіканської адміністрації: «Вельмишановний Пане Голово! Навязуючи до розмови з Вами в НКЮ під час Вашого останнього побуту в Харкові, прохаю Вас порушити справу моєї кандидатури до ВУАН на терені Н[аукового] Т[овариства] ім. Шевченка. Прошу цього не брати на карби якоїсь нескромности — приневолюють мене до цього обставини. Мою кандидатуру ставляють публично на зборах і в часописях харківські наукові й громадські круги, а також київська вчена молодь. На успіх не розраховую, то вважав бим доцільним, щоби моя кандидатура була поставлена перше всього Наук[овим] Тов[ариством] ім. Шевченка, якого дійсним членом я є від 1901 р. і — думаю не одним з найпоследніших. Думаю, що супроти постійно негативного становища, яке займає супроти мене ВУАН, тільки Н[аукове] Т[овариство] ім. Шевченка може мені дати відповідну сатисфакцію. Тільки від його я її вижидаю маю надію, не незаслужено й не надаремно.

Мої справи від Вашого виїзду не покращали, як Вам це зреферує Др. Крипякевич, що був у мене після Вас. Одна потіха, що наш старенький Михайло Сергієвич [Грушевський] вступив зі мною в тісніший особистий і науковий контакт [...]»¹⁶⁵.

Обрання до ВУАН й... занепад наукової роботи

Не без підтримки М. Скрипника 29 червня 1929 р. Степан Львович Рудницький цілком заслужено був обраний дійсним членом Всеукраїнської Академії Наук¹⁶⁶.

¹⁶⁵ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упоряд.: Оксана Гайова, Уляна Єдлінська, Галина Сварник; передмова У. Єдлінська. — К., 1993. — С. 559–560.

¹⁶⁶ Історія Національної Академії наук України 1929–1933: Документи і матеріали. — К., 1998. — С. 37; Палій В.М. Національна академія наук України 1918–2013: Персональний склад / В.М. Палій, Ю.О. Храмов. — 6-те вид., доп. і випр. — К., 2013. — С. 120–121.

13 червня 1929 р. його кандидатуру (серед інших) розглянула Особлива комісія ВУАН з геології, гідрології й географії, створена Президією Академії наук для розгляду кандидатур на дійсних членів ВУАН. Головував на засіданні акад. П.А. Тутковський. Під час обговорення кандидатуру очільника УНДІГК підтримали академіки — метеоролог Борис Срезневський, математик Дмитро Граве, геолог Павло Тутківський та керівник Управління науковими установами НКО УССР Юрій Озерський. Протокол засідання лаконічно зафіксував це обговорення: «Акад. Срезневський характеризує його величезне знання географії, тов. Озерський каже, що Рудницький з'являється директором Інституту географії та картографії; учасник багатьох конгресів та наукових товариств Західньої Європи. Акад. Граве каже, що йому досить говорить те, що Рудницький почесний член Берлінської та Чеської Географічної спілки. Тутковський каже, що проф. Рудницький і тепер багато працює»¹⁶⁷. Під час засідання поширеної Ради ВУАН 29 червня 1929 р. С. Рудницький був одностайно обраний академіком (58 голосів «за», «проти» й «утрималось» — немає). До речі, з трьох осіб, які обиралися за спеціальністю «Геологія, гідрологія, географія», він єдиний був обраний одностайно. Натомість Є. Оппоков мав 56 голосів «за», «проти» не було, утрималося двоє; відповідно В. Різниченко — 57 «за», «проти» — немає, утримався один¹⁶⁸.

8 вересня 1929 р. С. Рудницький повідомляв сестрі й швагеру: «Вибір до Академії не дуже мене втішив, бо треба буде часто тепер їздити в Київ, де треба буде відчинити відділ Геогр[афічного] Інституту. Ці поїздки добре підірвуть мою і так уже доволі плоску кишеню. Одно добре, що, може, вдасться цілий Інститут перенести до Києва й жити там постійно, в багато кращім кліматі й у без порівняння кращій околиці»¹⁶⁹.

Але вже 26 вересня 1929 р. у листі до сестри його сподівання на переїзд до Києва фактично згасають: «З моїм перенесенням до Києва ще дуже довга справа й узагалі не знаю, чи й коли наступить. Я бажав уже в цьому році відчинити в Києві відділ Геогр[афічного] Інституту, та ледви чи навіть на другий рік із цього щось буде. Маю вражіння, що Уряд бажає затримати Геогр[афічний] Інститут у Харкові, й тому мені теж прийдеється тут оставати й щонайвище час від часу до Академії доїзжати. Дуже хотівбим жити в Києві, та ледви чи це буде можливе»¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Вісті ВУАН. — 1929. — № 5–6. — Травень–червень. — С. 82.

¹⁶⁸ Там само. — С. 34.

¹⁶⁹ Листи С. Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). — С. 70.

¹⁷⁰ Там само. — С. 71.

Й у цьому ж листі виразно простежується депресивний стан новообраного академіка, його зневіра у власних силах й перспективах наукової роботи, що донедавна украй райдужних. Вочевидь, псували нерви ученому специфічні особливості советського суспільно-політичного й академічного життя: «Я сам уже дуже осамітнений і чую, як поволі та статочно спускаюся на дно з боку здоровля й інтелектуальної сили. Щось надто довго я держався молодим і тепер надто швидко старіюся й роблюся, як кажуть Гавуки¹⁷¹, настоящий старушка. Наукова робота йде мені дуже пиняво — перешкоджають їй у першу чергу різні бюрократичні зайняття й безліч засідань, на які треба ходити. Щохвиля якась дурниця відриває від роботи й рве нитку, яку опісля важко на-в'язати»¹⁷².

Листи до родичів за кордон Степан Львович піддавав суттєвій автоцензурі, максимально обмежуючи їхній зміст суто приватними справами, розуміючи й, напевно, маючи про це відомості, що закордонна кореспонденція (в обидва боки) піддається перлюстрації. До стриманості у листуванні спонукали й численні арешти, здійснені республіканським ГПУ у голосній сфабрикованій «справі» так званої «Спілки Визволення України» («СВУ»). За даними таємної поліції УССР станом на 1 грудня 1929 р., внаслідок операції щодо викриття українського підпілля, пов'язаного з «СВУ», у 28 округах було арештовано понад 700 осіб¹⁷³.

21 липня 1929 р. був затриманий акад. С. Єфремов, який 10 вересня того ж року почав «свідчити» у потрібному «слідству» напрямі. У листопаді 1929 р. під натиском ЦК КП(б)У Рада ВУАН вимушено обговорювала питання щодо викриття «СВУ». В обговоренні взяли участь академіки О.Н. Соколовський, О.В. Палладін, О.В. Корчак-Чепурківський. На пропозицію акад. Д.І. Багалія було ухвалено резолюцію, у якій наголошувалося, що «справа контрреволюційних зрадників, що назвала себе “Спілкою Визволення України”», неспроможна уповільнити переможну «ходу соціалістичного будівництва»¹⁷⁴. Восени 1929 р. С. Рудницькому не дали дозволу

¹⁷¹ «Гавуки» — родинне прізвисько дітей С. Рудницького — Лева/Левка та Ірини/Орисі.

¹⁷² Листи С. Рудницького до Софії та Станислава Дністрянських (1926–1932). — С. 71.

¹⁷³ Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти / Упоряд. В. Пристайко, Ю. Шаповал. — К., 1995. — С. 131.

¹⁷⁴ Листопадова сесія ВУАН // Вісник ВУАН. — 1929. — № 11–12. — Листопад–грудень. — С. 19; Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. — К., 2002. — С. 403–409.

на закордонне відрядження для участі у з'їзді західноукраїнських географів у Львові¹⁷⁵.

За цих несприятливих обставин академік зосередився на викладацькій й науковій роботі. У листі від 2 січня 1930 р. він повідомляв рідним: «Мое теперішнє життя дуже незavidне. Інститут геогр[афії], зокрема ж картографія і зайняття з аспірантами дають мені щоденно 6–7 годин праці, дуже нервової (щохвиля треба помагати котромусь з рисівників, приймати інтересантів і т. д.). Крім цього, геодезичний інститут дає мені тепер у зимі 18 навчальних годин на декаду, є дні, в яких я маю по 8 годин викладу й вправ (4 рано, 4 пополудні), пересічно на день 2–3 години. До того ж, ще прийшла Академія. Туди мушу їхати бодай раз на місяць на кілька день, бо веду там 3 установи: катедру географії, комісію краєзнавства й музей антропології й етнології ім. Вовка. Святочних днів тепер не маю, бо в нас тепер всюди пентади й декади з вільними днями що 5-й і 10-й [...]. Зрозумієте тепер, що серед такої напруженої праці, яка триває до ночі (12 раз на місяць кінчу виклади аж ½ 10-ї вечером і приходжу додому о 10-й 15 мін.), мені не до листів, а також і не до розривок. Одинокі приємні хвилі, коли кладуся до ліжка пополудні чи в ночі й дещо собі прочитаю. Купую тепер багато книжок і моя книгозбірня тепер багато більша, чим коли-небудь була»¹⁷⁶.

20 вересня 1929 р. Президія ВУАН розглянула питання «про обсадження вакантних посад академіків та штатних наукових і технічних співробітників ВУАН». Серед 14 дійсних членів Академії наук на повну штатну академічну платню був переведений й С. Рудницький¹⁷⁷.

22 жовтня 1929 р. академічна Президія заслухала акад. С. Рудницького щодо плану його академічної праці й невідкладних потреб, пов'язаних з його діяльністю як академіка ВУАН. Ухвалили: «а) Виділити одну кімнату для Комісії академіка Рудницького, доручивши адміністративно-господарчій нараді визначити, яку саме; б) пристати на пропозицію акад. Рудницького про надання праці Краєзнавчої Комісії ухилу природничо-географічного; в) доручити акад. Рудницькому узяти на себе керівництво цією Комісією, відповідно звільнивши од цих обов'язків акад. О.В. Корчак-Чепурківського, згідно з його усною заявою»¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Мушинка М. Степан Рудницький — перший синтетик географії України. — С. 25.

¹⁷⁶ Листи С. Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). — С. 73.

¹⁷⁷ Вісті ВУАН. — 1929. — № 9–10. — Вересень–жовтень. — С. 3.

¹⁷⁸ Там само. — С. 15.

Одначе ситуація, що склалася на той час в СРСР у цілому, й підсоветській Україні, зокрема, аж ніяк не сприяла плідній науково-дослідній роботі. 6 вересня 1930 р. М. Грушевський з Кисловодська повідомляв І. Крип'якевичу до Львова: «Тут перспективи істор[ичної] праці сильно гіршають, — та «інтензивна праця», котру Ви згадали в В[ашому] листі, переходить в минуле. Науково-дослідча катедра наша знята з бюджету і з 15.IX перестане існувати. Археограф[ічна] комісія і Комісія Західньої України відійшли від моєї комісії [...]. Ком[ісії] Лівоб[ічної], Полудн[евої] України і Новіш[ої] історії] закрито зовсім, Ком[ісію] укр[аїнської] пісенності] прилучено до Культ[урно-Історичної] Ком[ісії] і т. д.»¹⁷⁹.

Шукаючи розради у науковій роботі, С. Рудницький будь-що-будь намагався підтримувати контакти з закордонним науковим світом. Так, 26 березня 1931 р. він укотре вже звертався за дозволом до Укрліту: «Прикладаючи при цьому мою розвідку в німецькій мові *Причинки до морфології сточища Дніпра*, яку замовило в мене Всенімецьке географічне товариство в Берліні для свого журналу *Цайтшріфт дер Гезельшафт фір Ердкунде цу Берлін*, прохаю переглянути її й дати мені дозвіл вислати її до Берліна на адресу Товариства: Вільгельмстрассе, 23, др. Альбрехт Гаусгофер (редактор)»¹⁸⁰. 30 березня 1931 р. відповідна санкція контролюючого органу була отримана: «Сектор Літконтроля дозволяє акад. РУДНИЦЬКОМУ вислати за кордон його розвідку німецькою мовою: «Причинки до морфології сточища Дніпра» [...]»¹⁸¹.

Майже синхронно з «літівськими» клопотами (28 березня 1931 р.) учений повідомляв Дністрянським: «Мабуть, мої листи [до] Вас не доходять чи що, бо дуже давно не маю від Вас ніякої вісточки. Правда, що й я не можу похвалитися пильним писанням листів, та мусите мені вибачити. Я такий перевантажений роботою, що як кожного дня не напишу 2 сторінок друку й протягом тижня не зредагую одної мапи, то попадаю в безнадійний прорив. Пригадують ся мені часи, коли я вчив німецької мови в гімназії. Коли я не поправив певної кількості зошитів щодня, то треба було потім сидіти цілу ніч, щоби роботу зробити. Так я тепер з писанням книжки й з редакцією мап. Крім цього, збільшилась моя кількість годин в ІНО [...]. Та найгірше придавила мене нова робота, яку на мене вложено. В нас приступлено до видавання великої Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії на не менше 40–45 лексиконових томів. Мене зроблено без мого старання редактором географічного

¹⁷⁹ Цит. за: Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 8. — С. 357–358.

¹⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 592, арк. 134а.

¹⁸¹ Там само, арк. 134.

відділу, що обійме 11% матеріалу (до 5 томів) і кількасот мап. Можете собі уявити, яке це навантаження, коли спогадаєте, як мало в нас тут дійсних географів! Дійсно не знаю, чи не впаду під тягарем цієї праці. Але взятись до неї мушу, бо нема нікого, дійсно нікого, хто мігби мене заступити. І треба таки показати світові, що й «хахли» щось путнього потраплять зробити! Ось чому не дивуйте, що рідко пишемо [...]»¹⁸².

Й насамкінець цього ж листа: «Дуже Вас прохаю писати частіше й описувати своє життя-буття. Німецькі й наші [західноукраїнські? чеські?] географи не забувають мене, що пару неділь отримую листи, літературу, книжки. Невдовзі знов один нім[ецький] географ має мене навістити в Харкові»¹⁸³.

В останньому збереженому листі до родини сестри (липень 1932 р.) академік лаконічно повідомляв про власну виснажливу щоденну працю й свої, попри усе, наукові плани: «Послідніми часами майже з хати не виходжу задля роботи. Добре, що вже за пару днів виїду з Орисею на село. Бодай трохи свіжого повітря глितну, бо праця не перепиниться й там. Тільки може бути, що вже не буду над нею сидіти довше 8 годин денно — тут у Харкові сиджу 14 і то не встигаю. Житимемо в Мерєфі, 25 км від Харкова [...]. Мое здоровля не світле, та сподіюся, що, покинувши професорування, поправлюся. Головний мій ґанч — це те, що не можу голосно й довго говорити. Закінчив я саме I том моєї 14-томової Системи географічного знання, тепер беруся до другого. Чи закінчу всіх 14? Ледви! Та постараюсь, шануючи здоровля. Так само робіть і Ви»¹⁸⁴.

Жорстко контролюючи власну закордонну кореспонденцію, С. Рудницький жодним словом не обмовився про катастрофічну загальну ситуацію в УССР, пов'язану з трагедією Голодомору 1932–1933 рр.

Але самоцензура у листуванні аж ніяк не свідчила, що видатний учений адекватно не оцінював суспільно-політичну й соціально-економічну ситуацію в ССРСР/УССР, стрімке падіння стандартів життя й, зокрема, наукового. З цієї точки зору надзвичайно цікаві свідчення С. Рудницького про його ґрунтовну розмову з проф. Н. Кребсом (Norbert Krebs; 29.08.1876–05.12.1947), директором

¹⁸² Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). — С. 78.

¹⁸³ Там само. — С. 79.

За інформацією Г. Колодія, численні листи С. Рудницького до його учителя А. Пенка з Відня, Праги та Харкова згоріли під час бомбардування Берліну 1945 р. (Див.: Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). — С. 37, прим. 94).

¹⁸⁴ Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). — С. 80.

Географічного інституту Берлінського університету, яка відбулася улітку 1930 р. на орендованій дачі академіка під Харковом.

Ледь не першими словами німецького гостя, майже ровесника очільника УНДІГК, були: «Отже, ви маєте голод у країні». Його советський колега заперечив, що справжнього голоду поки що немає, але він невдовзі буде й то страшний: «Продукція зерна й городини сильно підупала за останні два роки, коні пропадають, худобу селяне, вступаючи в колхоз, вирізують на м'ясо. Про колхозі селяне склали приповідку: *в колхозі добре жить, один робить, п'ять лежить*. Ніхто не хоче бути тим одним, і хліб пропадає на пні або в копицях, гинуть коні, худоба і т. і. Радгоспи могли б багато допомогти, та в них провід нефаховий, бюрократія й недбальство»¹⁸⁵.

Тоді ж, відповідаючи на питання німецького колеги щодо можливостей наукової роботи, С. Рудницький зауважив, що упродовж останніх двох років вони «незмірно погіршали»: «З матеріального боку заробіток при доріжні ледви вистачає на скупий прожиток. Ось тепер не маю змоги їхати лікуватись, а міг вислати тільки хору туберкульозною дочку в Крим (до знайомих «по дешевке»), сам зможши тільки наняти собі кімнатку під містом [Харковом] на 1 S місяця»¹⁸⁶. Академік також констатував дуже велике «обниження стандарту» серед наукових працівників, вбачаючи його причину, зокрема, не стільки у політичній й економічній кризі, скільки у «постійній та повсюдній вимозі», щоб будь-яка наукова праця була «марксистською»: «Напр[иклад], від мене вимагають марксистської математичної географії й картографії, марксистської фізичної географії. Коли питаю, як це робити, мені дають відомі мені здавна загальні настановки. Коли запитаю, як примінити їх у деякій подробиці,— не знають. А коли даси у друк працю, то не приймають, бо, мовляв, нема марксистського підходу. Тому й я не можу нічого надрукувати. В цьому самому положенні є й інші»¹⁸⁷.

А тим часом сталінське керівництво та його республіканські поплічники вміло й цілеспрямовано нагнітали психоз шпигуноманії та «шкідництва», розпалювали «спецеїдські» настрої у певній частині робітництва. В УСССР, з «ласки» Кремля, головною небезпекою було проголошено «український буржуазний націоналізм». До «націоналістичних ухилів» О. Шумського та М. Хвильового було прилучено ще один, пов'язаний з ім'ям М. Скрипника. Після самогубства колишнього наркома освіти внаслідок спритних дій органів ГПУ УСССР лише із системи республіканського НКО, дотримуючись тогочасної термінології, було «вичищено» понад дві тисячі

¹⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 1, арк. 34.

¹⁸⁶ Там само, арк. 33.

¹⁸⁷ Там само, арк. 34 зв.

«шкідницьких», «контрреволюційних», «шпигунських» елементів. Серед останніх було чимало галичан, яких так охоче використовував на освітянській роботі покійний нарком. Фактично, це був справжній «похід на галичан», які являли собою напрочуд «зручний матеріал» для всіляких інсинуацій про «шпигунів», «зрадників», «терористів», «провокаторів», оскільки походженням були з «недержавної» України, там же, за Збручем, лишалися їхні родичі, з якими вони підтримували родинні контакти. Серед західноукраїнської (за походженням) інтелігенції, яка у 20-ті — на початку 30-х років працювала в Україні, чимало було колишніх військових, які у роки Першої світової війни воювали у складі австро-угорської армії. Отже, для ГПУ УССР вихідці з західноукраїнських земель були справжньою «знахідкою». Перефразовуючи відомий вислів, можна сказати, що якби галичан й не було у підсоветській Україні, їх варто було б вигадати.

Цим «галицьким чинником» й скористалося ГПУ УССР, провівши наприкінці 1932 р. — у першій половині 1933 р. серію арештів у сфабрикованій «справі» так званої «націоналістичної контрреволюційної, диверсійно-повстанської та шпигунської «Української Військової Організації» (УВО)». Арешти у цій «справі» тривали й надалі.

С. Рудницький постійно перебував у полі зору республіканських чекістів-енкаведистів, які відстежували поведінку й настрої ученого ще з часів його перебування у Празі, а особливо пильно фіксували його контакти й висловлювання після переїзду до УССР.

Так, у тижневому зведенні секретного відділу ГПУ УССР за 27 серпня — 3 вересня 1927 р. (№ 35/45) зафіксовані враження Степана Львовича від настроїв українського села, що їх він отримав після літньої наукової експедиції на Дніпро: «В Харьков возвратился из научной поездки по Днепру профессор РУДНИЦКИЙ. Он с большим пессимизмом рассказывал о настроениях селянства. Его рассказы о селе характерны для мировоззрения украинских националистов-сменовеховцев: «Общий экономический упадок страны тяжелее всего отразился на крестьянстве. Отсутствие кредитования и дороговизна изделий промышленности тормозят приведение в порядок и развитие сельского хозяйства. Налоги на землю велики, и в большинстве крестьяне не понимают причины и цели такого обложения и выплачивают его с ненавистью. Я вынес такое впечатление, что в случае войны крестьянство будет не на стороне советской власти. Это катастрофически отразится на развитии украинской государственности, ибо кто бы ни пришёл на место советской власти, таких условий для развития украинской культуры, какие мы имеем сейчас, никто не принесёт. Поэтому, в связи с шатким международным положением Союза, украинским элементам нужно повести широкую агитацию на селе за поддержку советской власти. Нужно апеллировать к коммунистической пар-

тии, чтобы для этой цели были мобилизованы украинские партийные элементы. Иначе я и не знаю, куда придётся бежать в случае войны»¹⁸⁸.

Проводячи наукові екскурсії чи експедиції, С. Рудницький не міг не помічати фатальних наслідків колективізації. Географ не був «позапартійним більшовиком», однак намагався бути лояльним до советського режиму й не втручався у політику, що для нього, людини західної цивілізації, прихильника ідей гуманізму й демократії, було край нелегко. НКВД ставилося до нього, як і кожного «західника», з підозрою — як до потенційного швигуна й ворога-контрреволюціонера. Йому не вибачалися й «націоналістичні» праці доби Визвольних змагань й першої половини 1920-х рр. Макіавеллізм більшовицької адміністрації УСРС щодо С. Рудницького полягав у використанні її апробованої методи: «амнітувавши» його досовітський науковий доробок «націоналіста-культурника» й забезпечивши спершу відносно непогане матеріальне забезпечення, ученого невдовзі оточили мережею таємних інформаторів-«сексотів», заохочували внутрішні тертя у колективі інституту, а через лічені роки повернулися до «амнітованого» наукового доробку, піддавши голобельній критиці «націоналістичні збочення» С. Рудницького на «географічному фронті»¹⁸⁹.

Засобом додаткового впливу на ученого й зняряддям принагідного маніпулювання ним став приїзд до Харкова на початку травня 1928 р. дітей Степана Львовича — Лева (1907 р. н.) та Ірини/Орисі (1912 р. н.), які були прийняті до підданства СРСР разом з батьком ухвалою Президії ЦВК СРСР від 16 березня 1926 р. Російський більшовицький режим буквально з перших місяців свого існування залюбки використовував для утримання при владі й тиску на суспільство інститут заручництва. З приїздом дітей, підданих СРСР, більшовицька мишоловка для ученого захлопнулася. Варто звернути увагу, що син і дочка приїждять до тогочасної столиці УСРС до 15 травня 1928 р., а в другій половині травня С. Рудницький виїхав у наукове відрядження до Німеччини. Відтак діти були гарантією повернення ученого з-за кордону. «Маю назагал велику потіху з Гавуків, не знаю, якби я без них міг вижити тут у Харкові, при такій кількості праці й цілковитій недостатці розривок. Ходять коло мене добре й стараються за мене [...]», — згадував він у листі від 2 січня 1930 р.¹⁹⁰

¹⁸⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 3, арк. 143.

¹⁸⁹ *Мушинка М.* Степан Рудницький — перший синтетик географії України. — С. 24.

¹⁹⁰ Листи С. Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932). — С. 73.

Перманентні арешти вітчизняної інтелігенції, які здійснювала таємна поліція УСССР, знаходили відображення у західноукраїнській періодиці. Щоправда, іноді ці повідомлення надходили з неперевірених джерел або й узагалі живилися чутками. Так було й у випадку з директором Українського інституту географії та картографії. 3 квітня 1932 р. львівське «Діло» подало сенсаційну інформацію — «Вивезення проф. Ст. Рудницького на Сибір», а саме: «Довідуємося із зовсім певного джерела, що більшовицька влада вивезла в останньому часі на Сибір відомого ученого-географа, б[увшого] доцента Львівського університету перед війною і професора Українського університету у Празі, д-ра Степана Рудницького, який виїхав перед кількома роками із Праги до Харкова, де обняв був становище директора Картографічного інституту»¹⁹¹.

«Зовсім певне джерело» увело в оману львівських газетярів, які випередили на рік реальний хід подій.

Серед осіб, які свого часу належали до харківського кола С. Рудницького, найшвидше зорієнтувався його запеклий опонент колишній аспірант Юрій Платонов. Як стверджує О. Тиміргазін, 1932 р. життя «вже достатньо відомого письменника й географа» (sic!) кардинально змінилося: з дружиною Сіонідою Яківною (уроджена Пінкус) на заклик «Комуністи — на периферію!» він перебрався з Харкова до Алма-Ати, де активно займався науковою й викладацькою діяльністю¹⁹². Насправді ж життєвою стратегією не надто відомого літератора й географа-аматора став інший заклик «Рятуйся, хто може!» Сповідування цієї життєвої мудрості давало хоча б якийсь шанс вижити в атмосфері Голодомору 1932–1933 рр. й масових арештів у колі знайомих — письменників, викладачів середньої й вищої школи, географів різного ґатибу...

12 грудня 1932 р. у Москві був арештований В. Геринович, який з 1931 р. був професором Московського геологорозвідувального інституту. Йому інкримінувалася приналежність до «московського осередку УВО». Вже 14 грудня він написав заяву до Колегії ГПУ УСССР, в якій кваліфікував свою попередню діяльність як «контрреволюційну» й обіцяв дати докладні свідчення про себе й спільників. У протоколі допиту В. Гериновича від 20 грудня 1932 р. містилися «покази» щодо «контрреволюційного осередку УВО» в УНДІГК у Харкові на чолі з С. Рудницьким¹⁹³.

¹⁹¹ Вивезення проф. Ст. Рудницького на Сибір: Нове насильство більшовиків // Діло. — 1932. — Ч. 73. — 3 квітня. — С. 3.

¹⁹² Тимиргазін А. «Сделав большой круг, я опять возвращаюсь...»: К биографии писателя-географа Юрия Гавриловича Платонова / Алексей Тимиргазін // Collegium. — 2016. — № 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: reading-hall.ru/publication.php?id=18799

¹⁹³ Завальнюк О.М. «Винним себе визнав...»: В.О. Геринович / О.М. Завальнюк, М. Б. Петров // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — С. 181.

13 січня 1933 р. у Харкові за приналежність до «контрреволюційної організації» був затриманий співробітник Українського НДІ географії та картографії Василь Буцура, учень С. Рудницького. Під час попереднього «слідства» він категорично відкидав інкриміновані йому «злочини», заперечуючи як власну приналежність до «Української Військової Організації», так і причетність до неї будь-кого з його знайомих.

26 лютого 1933 р. у Києві СПВ Київського обласного ГПУ УССР був затриманий інженер Микола Танашевич, який збочив з наукової стежі й працював в «Укрдіпроводі». Невдовзі він дав «покази», що прохання про советське підданство 1927 р. він подав, маючи на меті приїзд в УССР задля проведення «контрреволюційної націоналістичної діяльності» й створення «повстанських осередків». У Харкові Микола Митрофанович, мовляв, мав «явку» у проф. С. Рудницького, перша зустріч з яким відбулася у приміщенні оргкомітету Інституту географії та картографії. Учений нібито одразу ж з'ясував своєму празькому студенту «методи проведення контрреволюційної роботи в УССР» — створення усіляких «легальних прикриттів» для діяльності «контрреволюційної організації». Одним з таких «прикриттів» і мала стати науково-дослідна установа, що її очолював С. Рудницький. Вона повинна була відігравати роль своєї бази, де «концентрувалися б дієві українські націоналістичні сили»¹⁹⁴.

Арешт — «слідство» — Соловки — убивство

21 березня 1933 р. за вигадану приналежність до УВО затримали С.Л. Рудницького, який нібито був членом організації з 1920 р., а 1926 р., «перекинутий для роботи» в УССР, «увійшов до складу харківського керівництва УВО». Як зазначалося у матеріалах «слідства», С. Рудницький «широко використовував в інтересах організації свої зв'язки з німецькими правонаціоналістичними й фашистськими колами», у Харкові «був зв'язаний з німецьким консульством та провадив шпигунську розвідувальну роботу». Одночасно ученому закидалося, що на посаді директора Інституту географії та картографії він провадив «шкідницьку роботу, виготовляючи етнографічні карти та інші матеріали за завданнями берлінського товариства «Ост-Європа», діяльність якого була спрямована на втілення у життя політики німецької експансії на Сході»¹⁹⁵.

¹⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 2, арк. 253–255.

¹⁹⁵ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — С. 377.

Одначе ув'язнений не обмежувався, мовляв, однією іноземною розвідкою. «Працював» нібито С. Рудницький й на II Річпосполиту. Так, згадуючи «шпигунські контакти УВО» з Генеральним консульством Польщі у Харкові, квітневий меморандум ГПУ УССР 1933 р. безапеляційно стверджував: «За последние годы консульству был передан ряд материалов шпионского характера: анализ политического состояния Украины в разрезе мероприятий на селе; дислокация воинских частей на Украине, в частности, в приграничной полосе; материалы о проведённой пробной мобилизации; об отрицательных настроениях в армии; о переходе ряда заводов на оборонное строительство; топографические материалы прикордонной полосы УССР [...]. *Топографические материалы получены от члена УВО, академика, директора Украинского института картографии Рудницкого*»¹⁹⁶ (виділення наше. — Авт.).

Буквально напередодні арешту між ним та професором М. Лозинським у помешканні академіка відбулася розмова, предметом якої були тогочасні ув'язнення галичан. «Під час сесії ВУАМЛІНу заглянув до нього (С. Рудницького. — Авт.), бо мав велику спрагу, і просив дати води, — згадував Михайло Михайлович. — Замість того він подав чай. За чаєм запитав: Що це таке діється? Мені здається, що вони — і зробив знак на чолі, що значило, нібито вони не при розумі. Я відповів, що це не так. Є прориви і партія шукає винуватих, а, крім того, мобілізує актив на ліквідацію проривів. Щодо арештів, вони для мене — велика загадка. З одного боку, мені не може поміститися в голові, щоб такі люди, як Конар, або Романюк, чи Біленький¹⁹⁷ були контрреволюціонери, а, з другого боку,

¹⁹⁶ Рубльов О.С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті рр.: Справа «Української військової організації» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 9. — С. 177–178.

¹⁹⁷ Біленький-Березинський Антон Антонович (1897–1938) — уродж. м. Львова, функціонер КПЗУ: 1927–1928 рр. — зав. партійним вид-вом, друкарнею, архівом та касою, техн. секретар політбюро ЦК КПЗУ (м. Данциг). У червні 1928 р. разом з кол. депутатом польськ. сейму Я.С. Войтюком приїхав до Харкова. Працював директором вид-ва «Рух», головою Правління УРЕ. Секретний співробітник ГПУ, спричинив арешти багатьох представників укр. інтелігенції. Заарештований 31 грудня 1932 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР 23 вересня 1933 р. засуджений до десяти років таборів; 26 травня 1934 р. звільнений «за станом здоров'я» під підписку про невіїзд, й відбуття покарання відтерміновано на півроку; 5 листопада 1934 р. вдруге взятий під варту й відправлений до таборів. Постановою Особливої наради при НКВД ССРСР від 14 жовтня 1935 р. достроково звільнений з місць позбавлення волі й висланий до Омська на решту терміну. Вчителював у м. Ішим. Заарештований 20 лютого 1937 р. ГУГБ НКВД ССРСР. 27 червня 1938 р. трійкою УНКВД по Омській обл. засуджений до ВМП за «постачання провокаційних матеріалів»

так само не може поміститися в голові, щоби влада арештувала й розстрілювала партійців без причини. Така була наша остання розмова»¹⁹⁸.

На аналогічну тему бесідував зі С. Рудницьким інший «харківський галичанин», член Спілки революційних письменників «Західна Україна» Володимир Гжицький, який випадково зустрів академіка неподалік будівлі ЦК КП(б)У за кілька днів перед арештом останнього. На відміну від епізоду, про який розповів М. Лозинський, тут співрозмовники помінялися ролями, оскільки відповіді на шекспірівське питання, «що це таке діється?», шукав цього разу літератор: «У той момент, коли я востаннє зустрічався з Рудницьким Степаном, у Харкові тривали арешти осіб з числа інтелігенції й головним чином тих, які переїхали з Західної України на проживання в ССРСР.

Зустрівшись із ним, я ще запитував його, що ж це відбувається? На це він мені відповів, що особисто він нічого за собою не відчуває й тому за свою долю спокійний.

Через деякий час після цієї зустрічі він був у тому ж 1933 р. арештований органами НКВД. За що саме його арештували й у чому його обвинувачували, мені невідомо»¹⁹⁹.

Під тиском «слідчих» (вочевидь не гребували вони й наявністю заручників — сина й доньки академіка) Степан Львович досить швидко визнав свою належність до міфічної УВО й 2 квітня 1933 р. написав заяву-каяття до Колегії ГПУ УССР, де є такі рядки: «Признаючись отсим щиро до цієї моєї діяльності, незвичайно шкідливої для УРСР і цілого СРСР, **отсим її раз назавжди відрікаюся.**

Моя провина тяжка й заслугує на примінення **найвищої міри соціального захисту.**

Коли б Радянська влада, однак уважала, що я ще можу на щонебудь придатися, прохаю вжити мене до досліду малозаселених просторів СРСР, що лежать у Північній чи Середній Азії, так щоби я

(Див. також: Рубльов О. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років / О. Рубльов, М. Фельбаба // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 2/4 (13/15). — С. 208–210 [А. А. Біленький-Березинський]).

¹⁹⁸ Свідчення ув'язненого М.М. Лозинського про його побут в УСРР з часу приїзду у вересні 1927 р. і до закінчення 1931/32 навчального року, 3–10 квітня 1933 р. / Публ. О.С. Рубльова // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5. — С. 109.

У зв'язку із згадкою у розмові про «розстріли партійців без причини» слід сказати, що вирок у справі Ф.М. Конара та ін. надрукувала «Правда» 12 березня 1933 р.

¹⁹⁹ Протокол допиту свідка Володимира Зеноновича Гжицького в Управлінні КГБ при РМ УССР по Львівській обл., 10 листопада 1964 р. // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 3, арк. 31–32.

був далекий від усякої «політики» й зокрема від «галичан-радянців»...»²⁰⁰ (виділення у тексті С. Рудницького. — *Авт.*).

Звівши на себе наклеп, академік одначе не віддався беззастережно на поталу «слідству». Його стратегія захисту полягала в обстоюванні факту, що він не належав до керівництва УВО, а був рядовим членом організації, швидше навіть стороннім спостерігачем. Учений категорично відкидав обвинувачення у шпигунстві та зв'язках з німецьким консульством у Харкові. Не підтримував він й версію «слідства» щодо власного «шкідництва» та «шпигунської діяльності» у царині географії та особливо картографії. Його аргументовані, професійні заперечення щодо останніх обвинувачень кидають яскраве світло на умови, за яких відбувалося становлення й розгортання науково-дослідної роботи в галузі української картографії в УССР. Так, під час допиту 3 липня 1933 р. оскаржуваний заявив: «Не мавши за весь час мого пробування в УССР в моєму розпорядженні *ніякої секретної карти*, ні не маючи ніяких засобів робити *знимки*, які дали б вартісний картогр[афічний] матеріал, я не міг розвинути ніякої шкідливої й зокрема зрадницької роботи на географічно-картографічному полі» (виділення С. Рудницького. — *Авт.*).

Водночас С. Рудницький дав благодійний урок «лікнепу» далекому від картографії «слідчому», розповівши, що військові кола Німеччини, шпигунство на користь якої йому інкримінувалося, не потребували советських мап української території, секретних чи звичайних. Річ у тім, що під час австро-німецької окупації України 1918 р., свідчив учений, «*по цілій території України було проведене аерофотоздіймання...*». Зразки його Степан Львович бачив 1919 та 1920 рр. у Відні: «В військово-географічному інституті, куди я часто заходив, бо там містилось австрійське географічне товариство, якого я є досмертним членом. Наскільки розуміюся на цій справі, думаю, що ці здійснення дають просто доскональну основу для спорудження дуже докладної військово-топографічної карти України в мірилі 1 : 100 000, ба навіть 1 : 50 000».

Повертаючись до власної роботи при австрійському генштабі на початку Першої світової війни, академік стверджував, що вже тоді Австрія мала непогані карти українських земель. «*Я сам бачив декілька листів цих карт з території сучасної УССР, — наголошував він, — і мушу з жалем признати, що всі наші карти далеко не досягають їх своєю докладністю і багатством подробиць і що найголовніше — великою чіткістю. «Доливати воду до криниці», це*

²⁰⁰ Рубльов О.С. Фундатор української географічної науки: С.Л. Рудницький. — С. 125.

й до того брудну воду, ніяк я не брався б, навіть коли б я був дійсно шпіоном»²⁰¹.

Вищенаведені зауваження ученого підтверджує сучасний дослідник історії картографування українських теренів — Р.І. Сосса, за словами якого: «Наприкінці XIX — на початку XX ст. військово-топографічні служби Росії, Австро-Угорщини і частково Німеччини видали основні топографічні карти українських земель. На російських картах відображалась майже вся територія України, на австрійських і німецьких — тільки західноукраїнські землі або територія до лінії Одеса–Чернігів на сході [...]. Загальний рівень картографічних робіт австрійської військово-топографічної служби був вищим за російський, що пояснюється швидшим використанням нових методів виконання геодезичних робіт, більшими масштабами топографічних зйомок і значно меншою площею картографування. Заслуговує на увагу також вища періодичність оновлення та перевидання австрійських топографічних карт»²⁰² (виділення наше. — Авт.).

Разом з тим С. Рудницький відверто низько оцінював якість військових карт РСЧА, до уточнення яких він був притягнутий. З оцінкою їхньої якості він не крився у колі земляків. «В розмові зі мною, — пригадував М. Ерстенюк, — він [С. Рудницький] витикав дуже серйозні хиби тих карт і закінчував такою думкою — з такими картами виграти війну неможливо. Між іншими, він привів таку курйозну хибу: на військовій карті Озівське море висунено на суходіл на цілий кілометр далше як у природі. «Попробуйте вести вогонь артилерії за отакою картою», — зауважив Рудницький»²⁰³. Властиво, перебіг бойових дій на советсько-німецькому фронті 1941–1942 рр. підтвердив ці думки визначного українського географа.

Отак, поволі руйнував чекістські вигадки С. Рудницький, хоча формально все ще визнавав свою належність до УВО. Але остаточно версію «слідства» перекреслила заява академіка до Колегії ГПУ УССР від 9 вересня 1933 р., написана напередодні оголошення вироку. Починалася вона нетрадиційно: «Прохаю засуджувати мою політичну й культурну діяльність на підставі моїх оригінальних письменних зізнань. Російської мови я, щоправда, підучився, та не володію нею так добре, щоб оцінити, чи всі нюанси дійсності в моїх зізнаннях добре віддані в російському перекладі» (виділення по тексту тут і далі — С. Рудницького. — Авт.). Ніхто з обвинувачу-

²⁰¹ Там само. — С. 126.

²⁰² Сосса Р.І. Історія картографування території України: Від найдавніших часів до 1920 р. — С. 98.

²⁰³ Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.). — С. 121–122.

ваних у справі УВО не звертав увагу, якою мовою складаються протоколи допитів (а вона була переважно російська; отже, фальшиві самі по собі (назагал) «свідчення» оскаржених додатково спотворювалися завдяки неадекватному перекладу).

Далі у документі йшлося: «У зізнаннях, які дотичать моєї роботи для УВО під час мого побуту в УСРР, є ось яка заковика...». Ця, як висловився С. Рудницький, «заковика» полягала у тому, що внаслідок: «1. Фізичного й психічного удару, який спричинило моє арештовання; 2. Цілковитої руїни мого здоровля й безнадійності його коли-небудь і як-небудь поправити; 3. Страху, що й мої діти будуть арештовані, коли я не признаюся до злочинів, про які мене підозрюють; 4. Непоборного хотіння якнайшвидше закінчити моє життя, типове життя «неудачника», я, *дотримуючи формально правду щодо фактів*, старався представити мою участь у цих фактах *у можливо неприхильному для мене світлі*. Не мав я наміру вести слідство на фальшиві стежки й тому не признався до закиданих мені зносин з німецьким консулятом та до шпіонажі. Це могло б відвернути підозріння й заслужену кару від тих, що дійсно такі речі робили».

І далі, пункт за пунктом академік спростовував власні попередні «зізнання». Так, торкаючись питання про своє нібито «перекинення» до УССР 1926 р. для «підривної роботи», він, зокрема, зауважив: «До УСРР я виїхав [...] як звичайний заграничний спеціаліст для фахової, не для політичної роботи. Під час цілого мого побуту в УСРР я стояв на становищі фахового спеціаліста, що в активну політику не мішається». Наприкінці своєї заяви до Колегії ГПУ УССР учений зазначав: «Прохаю покласти ці й інші можливі невірності й недокладності зізнань на карб психіки старої хворої людини, що обходить свої ювілеї: 36-літній наукової праці — й 25-літній університетської професури... в тюрмі»²⁰⁴.

Зрештою, заява С. Рудницького до Колегії ГПУ УССР від 9 вересня 1933 р. по суті уневажнювала усі його попередні «свідчення». Притомна Військова прокуратура КВО у протесті у порядку нагляду по «справах» ученого 1933 й 1937 рр., спрямованому до Військового трибуналу КВО 31 березня 1965 р., однозначно тлумачила цю відмову в'язня від силуваних попередніх свідчень: «В своём заявлении от 9 сентября 1933 г. РУДНИЦКИЙ, по существу, отказался от всех ранее данных им показаний и указал, что членом «УВО» он никогда не был»²⁰⁵.

Та керівництвом ГПУ УССР не передбачалося встановлення істини, тому воно знехтувало заявою відомого українського гео-

²⁰⁴ Рубльов О.С. Фундатор української географічної науки: С.Л. Рудницький. — С. 126.

²⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 1, арк. 278.

графа, академіка ВУАН. 23 вересня 1933 р. Судова трійка при Колегії ГПУ УССР засудила його до п'яти років позбавлення волі, а 30 жовтня він був відправлений до Свирлагу ОГПУ у Лодейне Поле (Ленінградська обл.), де перебував до кінця 1935 р., а з 1936 р. утримувався на Соловках²⁰⁶.

17 листопада 1933 р. голова ГПУ УССР В.А. Балицький спрямував генеральному секретареві ЦК КП(б)У С.В. Косіору результат багатомісячних зусиль секретно-політичного відділу ГПУ з такою супровідною запискою: *«Направляю обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской Военной Организации» («УВО»)»*.

«Обвинувальний висновок у справі контрреволюційної «Української Військової Організації» («УВО»)»²⁰⁷, підписаний начальником СПВ ГПУ УССР М.К. Александровським 10 жовтня й затверджений Балицьким 20 жовтня 1933 р., був надрукований обмеженим накладом з грифом «Цілком таємно» й розданий під розписку, крім С. Косіора, також іншим членам та кандидатам у члени політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У, завідувачам відділами ЦК. Це «елітне» видання секретно-політичного відділу ГПУ УССР не лише лягало на попередньо підготовлений енкаведистами ґрунт, але й слугувало своєрідним квазіінтелектуальним супроводом політичних рішень об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, що відбувся 18–22 листопада 1933 р.²⁰⁸

Простежувався у матеріалах цієї *«Коричневої книги»* (П. Любченко) й виразний «німецький слід», у контекст якого гепеушники вписали й ув'язненого академіка, на власний лад «розтлумачивши» його наукові зв'язки з німецькими колегами й закордонне відрядження 1928 р.: «Связи УВО с представителями правых националистических кругов Германии [...] усилились с 1929 г., когда от Всеукраинского Центра УВО также направлялись представители за кордон для переговоров с немцами.

В 1928–29 гг. руководители Харьковской организации УВО, академики *Матвей Яворский* и *Рудницкий*, использовав заграничные командировки, вели переговоры с видными немецкими поли-

²⁰⁶ Рубльов О.С. Фундатор української географічної науки: С.Л. Рудницький. — С. 127.

²⁰⁷ Фрагментарну публікацію див.: Витяг з обвинувального висновку у справі контрреволюційної «Української військової організації» («УВО»), 20 жовтня 1933 р. // Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.: В 2-х т. — 2-е вид., доопрац. і доп. — К., 2003. — Т. 1. — С. 121–139.

²⁰⁸ Докладніше див.: Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — С. 401–418.

тическими деятелями и влиятельными учёными о поддержке Германией деятельности и планов УВО.

Обвиняемый *Рудницкий* сознался в том, что в 1928 г. он по поручению организации вёл в Берлине, куда ездил на празднование столетнего юбилея немецкого Географического О[бществ]а, переговоры с представителями правых немецких кругов профессорами *Пенком* и *Кребсом* о практической помощи УВО.

В 1929-30 гг. *Рудницкий* связался с приехавшими в Харьков немецкими профессорами *Крайцбургом*, *Кребсом* и *Габсгофером*, перед которыми поставил вопрос об обработке ими немецкого общественного мнения в сторону поддержки планов УВО против СССР»²⁰⁹ (тут і далі — виділення у тексті документа. — Авт.).

Як один з керівників вигаданого «Харківського центру УВО» директор УНДІГК, мовляв, відповідав за зв'язки організації з правими колами Німеччини: «Обвиняемый *Рудницкий С.Л.* — академик ВУАН, имел задание руководства УВО о постоянной связи с правыми немецкими националистическими кругами и немецким консульством, использовал эту связь как с консульством, так и с лицами, близкими к министерству иностранных дел, как, например, с советником министерства *Пенком* — в целях передачи секретно-политических материалов, а также для соответствующей информации немецких правительственных кругов»²¹⁰.

Очоловав академік, за матеріалами СПВ ГПУ УССР, й осередок «УВО» в Українському НДІ географії та картографії у Харкові, до якого, крім нього особисто, належали також його учні Василь Буцура й Василь Баб'як: «Ячейка УВО в Географо-Картографическом Институте в Харькове поставляла для иностранных разведок топографические данные о приграничных местностях Украины. Эту работу проводил академик *Рудницкий* с группой аспирантов, в числе коих находился активный член УВО, прибывший с заданиями из-за кордона *Бабьяк Василий*»²¹¹.

У резолютивній частині вищезгаданого видання обвинувачення щодо Степана Рудницького, якого, до речі, гепоушніки назвали «директором Українського *Картографічного* Інституту», формулювалося так: «1. Будучи активным членом УВО с 1920 г., был переброшен в 1926 г. для организационной к-р. деятельности в УССР; 2. Входил в состав руководства Харьковской УВО; 3. Будучи сторонником немецкой ориентации, широко использовался орга-

²⁰⁹ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 117: Обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской Военной Организации» («УВО») / УССР. Государственное Политическое Управление, Секретно-политический отдел. *Сов. секретно.* — Харьков, 1933. — С. 51.

²¹⁰ Там само. — С. 138.

²¹¹ Там само. — С. 45, 163.

низацией для связи с немецкими правонационалистическими и фашистскими кругами и Берлинским руководством УВО с целью информирования их о работе УВО на Украине; 4. Проводил шпионско-разведывательную деятельность в пользу Германии; 5. Проводил вредительскую деятельность в Картографическом институте, изготовлял этнографические карты и проч. материалы по заданиям Берлинского общества “Ост. Европа”, деятельность которого была направлена в интересах политики немецкой экспансии на Востоке [...]»²¹².

В. Баб'яку ГПУ УССР приписало членство в «УВО» з 1920 р., «перекидання» до УССР 1927 р. для «підпільної контрреволюційної роботи», контактування цієї підпільної діяльності з «активним членом УВО» — С. Рудницьким. Членом Празької організації «УВО» з 1926 р. був оголошений Василь Буцура, «перекинутий», мовляв, 1928 р. до УССР, який «входив до складу групи УВО при географічному інституті», але інкримінованих йому «злочинів» так і не визнав²¹³.

Потрапив до резолютивної частини обвинувального висновку у «справі УВО» й Володимир Геринович, «уроженець Галиції, був[ший] член соціально-християнської партії, був[ший] офіцер австрійської армії, був[ший] референт народного образования ЗУНР, кандидат КП(б)У с 1930 г., до ареста — профессор Московского Геолого-Разведывательного Института». Обвинувачувався він, зокрема, у тому, що: «2. Будучи в 1917 г. на научном съезде в Польше, был завербован Польской разведкой, которой затем сообщал шпионские сведения и по заданиям которой проводил организационную повстанческую работу в погранполосе. 3. Подготовил вооружённое восстание, которое было весной 1931 г. в Дунаевецком районе на Каменеччине. 4. Был связан с немецким консулом в Киеве и передал консульству ряд шпионских сведений о состоянии Украины [...]»²¹⁴. ГПУ було байдуже, що 1917 р. обвинувачуваний аж ніяк не міг брати участі у науковому форумі у Польщі, оскільки Польська держава відродилася лише 1918 р., а реальний географічний з'їзд, учасником якого був В. Геринович, таки відбувся, але лише 1926 р. Під репресивний каток потрапив й син «керівника Кам'янець-Подільської організації УВО» — Олександр Володимирович Геринович, 1913 р. н., слухач Військово-інженерної Академії у Москві, вигаданий «член Московської групи УВО»²¹⁵.

Згадувався у друкованому витворі ГПУ УССР й колишній аспірант УНДІГК Микола Танашевич: «Теснейшая связь с УВО

²¹² Там само. — С. 199.

²¹³ Там само. — С. 200, 214.

²¹⁴ Там само. — С. 194.

²¹⁵ Там само. — С. 214.

українських есеровських кадрів устанавлюється показаннями обвиняемого по делу УВО *Танашевича*, который сознался, что он получил задание выехать для контрреволюционной работы на Сов[етскую] Украину от активного члена УПСР, бывшего петлюровского губернского комиссара *Сумневича* [...]. *Танашевич* показывает, что по приезде в Харьков он связался с профессором *Рудницким*, членом Харьковского центра УВО, работавшим в Географическом институте в Харькове, и получил от него указания по контрреволюционной работе [...]²¹⁶. Колишній співробітник С. Рудницького М. Танашевич ухвалою Трійки при Колегії ГПУ УССР від 14 листопада 1933 р. був засуджений до десяти років таборів.

Перебування видатного вітчизняного географа на Соловках зафіксовано у вищезгаданих спогадах його спів'язня історика Семена Підгайного. У своїх мемуарах «Українська інтелігенція на Соловках» він присвятив ученому промовисті рядки: «Серед найвидатніших українських учених-географів, що потрапили на Соловки, могу назвати Степана Рудницького, світової слави українського географа, що, як і інші, повіривши обіцянкам большевиків і бажаючи створити на советській Україні велику школу українських географів, прибув [...] до Харкова та очолив Науково-дослідний інститут географії. Уславлений учений, посивілий і змучений у підвалах НКВД, десь навесні 1935 р. потрапляє до Соловецького кремля. Тут він живе при так званій першій колонії, в темній, вогкій, смердючій камері, куди ніколи не заглядало сонце [...]. Нари з блошицями, важке, аж гірке від махорки, повітря, тут же розвішані мокрі онучі, штани, бушлати, валянки, а навколо холод і голод.

Літня людина, вимучений ще на так званих слідствах, Рудницький вже ніяк не надавався до будь-якої праці. З самого початку перебування його на Соловках лікарі визнали академіка Рудницького за абсолютно непрацездатного. Його записано до інвалідної команди, де він дуже страждав, як і всі інваліди, від поганих харчів і тяжких побутових умов. Звісно, в міру можливого вченому допомагали соловчани-українці, але допомога ця не була постійною й не мала великого значення.

Та, незважаючи на все, старий учений, оточений українською совецькою молоддю, із запалом розповідав тій молоді про проблеми антропології та демографії українських земель. Тримався цілком незалежно і ніколи не звертався ні з якими проханнями до будь-якої установи. Точніше сказати, він просто ігнорував ці установи. Неабияку роллю відіграв у консолідації всіх українців на островах. Був центром, навколо якого наддніпрянці й галичани демонстрували свою солідарність і єдність.

²¹⁶ Там само. — С. 29.

Ні про яку серйозну наукову роботу на Соловках не було чого й думати. Це розумів і вчений. Тому лише зрідка можна було бачити, щоб він писав або читав наукову книжку. Він завжди нагадував соловецьким українцям, що вони мають любити, розуміти і знати свою батьківщину; бо «без цього, — казав він, — не будете ні дипломатами, ні міністрами, ні урядовцями, ні порядними українцями».

Іноді старий учений згадував своє минуле, свої широкі знайомства в європейських колах учених, і передусім німецьких, де мав не тільки колег, а й друзів. Охоче розповідав про свої книги, що вийшли у світ різними іноземними мовами, про зустрічі та ювілеї. Розповідав і... каюся, що повірив большевикам. В його очах світилась велика любов до батьківщини»²¹⁷.

Той самий мемуарист згадував й перебування на Соловках Василя Баб'яка — одного з вихованців видатного вітчизняного географа, який закінчив Український Вільний Університет у Празі 1927 р. й невдовзі по отриманні диплома за ініціативою проф. С. Рудницького через Повпредство СРСР у Празі отримав запрошення НКО УССР. Відтак він виїхав до Харкова й до 1932 р. працював в Українському НДІ географії та картографії, а згодом перейшов до тресту «Донбасводбуд». Заарештований у тій самій «справі УВО» у ніч на 1 січня 1933 р., Василь Васильович спершу «зізнався», що до цієї «контрреволюційної організації» його завербував 1921 р. «якийсь поручик Галицької армії» (прізвища не зміг пригадати/вигадати). Але вже 16 серпня 1933 р. він звернувся з спростуванням своїх «показів» до Прокурора УССР: «Заявляю, що мої зізнання були вимушені слідчим, являються неправдивими. Доведений до нервового розстрою, [я] зізнав те, чого не було, що хотів слідчий. Протоколи, підписані мною, являються невірними. Підписати невірні протоколи мене заставлено ганьбленням, недаванням мені спати, залякуванням. До ніякої організації, яка наміряла повалити Радвладу, я ніколи не належав, ніякої протидержавної діяльності я не проявляв. Про організацію УВО знав тільки з газет, яка кожна людина, яка газети читає».

Попри відмову від неправдивих показів, Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР 23 вересня 1933 р. В. Баб'як був «засуджений» до п'яти років таборів. Утримувався на Соловках, де його й зустрів С. Підгайний: «З учнів академіка Рудницького, одночасно з ним на Соловках був молодий учений — географ і геолог, колишній доцент Харківського університету, Василь Баб'як. Галичанин з походження, учасник українських визвольних змагань, залишившись на советській Україні, він, звичайно, не міг співчувати протиукра-

²¹⁷ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. — С. 60–62.

їнській «генеральній лінії партії» і потрапив на Соловки [...]. Перед арештом це був вродливий, молодий, елегантний чоловік. На острові ж виглядав сумним, рідко голився, ходив у подертому бушлаті. Був нервовий, мовчазний. Спочатку рубав ліс, потім працював на меліоративних роботах, нарешті — в сільгоспі, де довелося разом із ним працювати й мені.

Лише зрідка згадував Галичину. Говорив про бідність галичанського селянства, про те, як тероризували того селянина поляки. Складалось враження, що людина ця так стомилась від мандрів, що ладна податися хоч на край світа, аби мати бодай якийсь спокій. «Я знаю, — говорив він, — що маю скоро звільнитися (він мав усього п'ять років ув'язнення). Мені все одно не дозволять поїхати на Україну чи на Кавказ. Тоді я поїду до Казахстану. Там великі українські колонії. Десь улаштуюсь у тій бідній на воду країні й копатиму для наших людей артезіанські колодязі» [...]²¹⁸

Завдяки таємним інформаторам (стукачам, сексотам), яких не бракувало серед в'язнів, маємо фрагментарні відомості про розмови серед табірників з приводу тих або інших подій у світі та ССРСР, що ставали відомими на Соловках у викривленому висвітленні офіційної советської преси. Так, введення Німеччиною 7 березня 1936 р. військ до Рейнської демілітаризованої зони — на порушення Версальського мирного договору — жваво обговорювалося мешканцями Соловків. Згідно з донесеннями таємної агентури, С.Л. Рудницький виступав одним з «активних агітаторів щодо сили гітлерівської Німеччини»: *«Академик Рудницкий, сравнивая вооружение Германии и СССР, заявил — пусть Тухачевский хвастает ребятами, дело идёт о качестве вооружения. Германский аэрофлот летит в пять раз выше и в два раза быстрее и не шумит, германская пушка стреляет в пять раз дальше, карманные револьверы-пулемёты, электричество, сталь, химия, машины грузовые в три раза идут быстрее; в СССР количество, а в Германии прекрасное качество. В основном всё сводится к тому, что в будущей схватке будет разбит СССР и Франция, не говоря [уже] о мелких государствах. Увисты события в Рейне оценили как будущую победу Гитлера в Центральной Европе [...]*²¹⁹.

Попри цілком зрозумілі сумніви у стовідсотковій автентичності подібного повідомлення й неприховане бажання автора-сексота подати С. Рудницького та його співбесідників як таких собі «війовничих укро-фашистів» — германофілів, таємний інформатор, на нашу думку, загалом правильно передав хід думок видатного

²¹⁸ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. — С. 62.

²¹⁹ Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: В 2-х т. — К., 1998. — Т. 2. — С. 72–73.

вітчизняного науковця. До речі, подібні характеристики ситуації у Західній Європі, висока оцінка німецького військового потенціалу (адекватна реальному станові справ) ніскільки не суперечать поведінці та висловлюванням Степана Львовича під час попереднього слідства у його «справі». Нагадаємо, що саме тоді з'ясувалося, що директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у Харкові оцінював на «незадовільно» якість військових карт РСЧА, до уточнення яких його залучали (аж до характеристики — вироку: «З такими картами виграти війну неможливо»)²²⁰.

Згадка С. Підгайного, що географ «не звертався ні з якими проханнями до будь-якої установи», не зовсім відповідає дійсності й пояснюється недостатньою поінформованістю мемуариста. Очевидно, малося на увазі насамперед табірне начальство та буденні для соловчан й поширені клопотання щодо покращання умов утримання.

Натомість, як свідчать виявлені нами документи, у 1935 р. академік порушив клопотання перед ЦВК СРСР про дострокове звільнення. Але воно було відхилене, оскільки на запит із Москви УГБ НКВД УССР 23 серпня 1935 р. надіслало відповідь, у якій С. Рудницький атестувався, як «член ліквідованої націоналістичної, контрреволюційної, диверсійно-повстанської й шпигунської “Української військової організації” (УВО)» та «соціально небезпечний» елемент. Він, мовляв, до 1926 р. провадив «антисовєтську діяльність» за завданнями УВО за кордоном, а 1926 р. був перекинутий в УССР для «контрреволюційної роботи» й увійшов до складу «харківського керівництва УВО». У Харкові географ нібито був зв'язаний з «одним з іноземних представництв», за завданнями якого виконував «шпигунську розвідувальну роботу». Враховуючи це, а також його «зіння» під час «слідства» 1933 р., УГБ НКВД УССР вважало дострокове звільнення науковця «небажаним»²²¹.

Незважаючи на вкрай неприхильні обставини свого табірної побуту, Степан Львович не полишав наукової праці. Яскравим свідченням цього є його лист від 10 липня 1936 р. з табірної пункту «Кремль» на Соловках до начальника Головного управління таборів НКВД СРСР, комісара держбезпеки М.Д. Бермана. «Перебуваючи ще у слідчому ув'язненні, я, з дозволу ОГПУ, продовжував наукову роботу й написав 342 сторінки книги «Геонімія», — йшлося у листі. — Працюючи у Свирлазі лікарем, я написав [у] 1933–35 рр. книгу п[ід] з[аголовком] «Ендогенна динаміка земної кори» (1200 сторінок рукопису, з малюнками, кресленнями тощо).

²²⁰ Див.: Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) — С. 121–122.

²²¹ Рубльов О.С. Фундатор української географічної науки: С.Л. Рудницький. — С. 127.

Ці мої рукописи спіткала дуже сумна доля. Рукопис «Геономія» був при моїй відправці до таборів взятий на перегляд ОГПУ УССР й, попри усі мої та моїх дітей зусилля, не був повернутий.

Рукопис «Ендогенна динаміка» був 21 січня 1936 р. взятий на перегляд на «Морсплаві» ББК НКВД. З нього не були мені повернуті сторінки 1–403 та 803–1035.

Я звертався з заявами до всіх можливих інстанцій, але ані рукописів, ані навіть відповіді не отримав».

«Якби я був молодше й здоровіше, — наголошував С.Л. Рудницький, — я ніколи не турбував би Вас сумною долею моїх рукописів й узявся би за їхнє відновлення. Але я людина вже літня (народж. 1877 р.), інвалід, хронічно тяжко хворий на серце та нирки. Мої дні пораховані — як лікар знаю це чудово й цілком з цим мирюся. Але ніяк не можу змиритися з перспективою, що останні мої твори повинні пропасти цілком даремно, без жодної користі для науки». Учений просив, аби йому повернули згадані рукописи та дозволили вислати їх до сина, геолога, у Вороніж²²².

24 вересня 1936 р. 3-й відділ ББК НКВД ССРС звернувся до НКВД УССР: «Бывший директор н[аучно]-исследовательского института и академик ВУАН, осуждённый Тройкой ОГПУ в 1933 г. по ст. 54-4-6 УК, — РУДНИЦКИЙ Степан Яковлевич (sic!), ныне содержащийся в ББЛАГ НКВД, возбудил ходатайство о розыске и возвращении его научного труда «Геономия» (на 342 стр.).

Указанная рукопись, как указывает в заявлении з/к РУДНИЦКИЙ, написанная им в следственном заключении, была сдана на просмотр в б[ывшем] ОГПУ УССР при отправке в лагерь.

Просьба сообщить о судьбе указанной рукописи для объявления з/к РУДНИЦКОМУ и выслать её в случае наличия».

Наступного дня, 25 вересня 1936 р., керівництво обліково-архівного відділу ГУТБ НКВД ССРС адресувало своїм підлеглим з ОАВ НКВД УССР категоричну вимогу з цього ж приводу: «Направляется заявление РУДНИЦКОГО Степана Львовича для розыска и высылки нам отобранной рукописи «Геономия», 342 страницы.

Исполнение сообщите с возвращением заявления РУДНИЦКОГО.

ПРИЛОЖЕНИЕ: по тексту».

Лише директивна вказівка московського начальства змусила республіканських енкаведистів повернути ув'язненому академіку вищезгаданий рукопис²²³.

Водночас у підсоветській Україні С. Рудницького не залишали у спокої. 4 січня 1934 р. Президія ВУАН, «зважаючи на те, що Рудницького С.Л. викрито як активного учасника контрреволю-

²²² Там само.

²²³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190-ФП, т. 1, арк. 276–278.

ційної націоналістичної організації, а також на те, що він у своїх творах одверто пропагував погляди українського фашизму», ухвалила виключити його з числа дійсних членів ВУАН як «викритого активного контрреволюціонера і українського буржуазного націоналіста»²²⁴. У республіканській пресі друкувалися ганебні ритуальні статті, де за «кращими» традиціями того часу «викривався» «націоналістичний ухил» на «географічному фронті».

Закордонна українська громадськість, в тому числі науково-педагогічна, могла робити відповідні висновки щодо репресій проти земляків в УССР з погромницьких публікацій харківської чи київської преси. Так, коментуючи появу в друкованому органі НКО УССР статті, спрямованої проти «українського націоналізму на географічному фронті» та його лідера — академіка ВУАН С. Рудницького²²⁵, професор празьких високих шкіл Степан Сірополко (1872–1959) в'їдливо зауважував на шпальтах львівського щоденника «Діло»: «До нечисленних проривів на різних фронтах культурно-господарського життя Сов[ітської] України прилучився за останній час ще один прорив, а саме на географічному фронті. За найголовнішого шкідника на цьому фронті вважає большевицька влада відомого українського географа, акад. проф. д-ра Степана Рудницького [...]».

Розглянувши «аргументи» І.І. Ландо автора спрямованої проти С. Рудницького публікації і його наступника на посаді директора Українського НДІ географії та картографії, Ст. Сірополко дійшов такого висновку: «Хоч І. Ландо у своїй статті й кваліфікує проф. Рудницького “фальсифікатором наукових даних”, “фальшивомонетчиком від науки” і т. п., все ж даремно шукати в ній будь-яких аргументів для обґрунтування такої кваліфікації проф. С. Рудницького як географа, та для заперечення його наукових поглядів. Правда, і завдання автора було значно скромніше, а саме, завданням його було — витягти з праць проф. С. Рудницького та інших українських географів все те, що могло б стати пунктом для обвинувачення їх в націоналістичному прориві на географічному фронті»²²⁶.

«Націоналістичні збочення» у географічній науці «на Україні» піддав жорсткій критиці також земляк і підлеглий Ісаака Ландо — Олександр Смирнов, науковий співробітник УНДІГК²²⁷, у брутальній

²²⁴ Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, спр. 56, арк. 3–4.

²²⁵ Див.: Ландо І. Український націоналізм на географічному фронті // Комуністична освіта. — 1934. — № 3. — С. 45–58.

²²⁶ Сірополко Ст. Націоналістичний прорив на географічному фронті Світської України // Діло. — 1934. — 3 липня. — Ч. 173. — С. 2.

²²⁷ Смирнов Олександр Михайлович (15.08.1905–1969) — фахівець з економічної географії, викладач, уродженець м. Одеси. Закінчив економічний факт

статті на шпальтах березнево-квітневого числа 1934 р. московського часопису «Под знаменем марксизма»²²⁸. Публікація починалася програмною заявою: «Контрреволюционная работа украинских националистов — агентов германского и польского фашизма, получавших непосредственную поддержку со стороны националистических уклонистов внутри КП(б)У во главе со Скрыпником, оставила солидное «наследство» во многих отраслях науки на Украине. Борьба с проявлениями этой псевдонаучной контрреволюционной деятельности, с националистическими искривлениями в области истории, с.-х. наук, педагогики и т. д. на Украине уже стала предметом внимания всей советской общественности. Однако этого нельзя сказать в отношении географии — участка, на который украинский фашизм обращал особенное внимание»²²⁹.

Далі автор статті персоніфікував свої критичні випадки, концентруючи їх майже винятково на особі колишнього керівника УНДІГК: «Географическое знание — это мировое могущество», — подражая немецким фашистским географам, писал вождь украинского фашизма в географии, академик ВУАН Степан Рудницкий. Остервеневший враг стремился использовать географическую науку как оружие контрреволюции [...]. И этот оголтелый фашист вкупе со всей его географической “школой”, прибыв в Советскую Украину по командировке соответствующих охранок и генштабов, встретил самый тёплый приём как со стороны “своих” людей, предварительно занявших командные должности по управлению научными учреждениями на Украине, так и со стороны Скрыпника [...]. И так, экспортированный для подрывной работы в Советскую Украину Степан Рудницкий нашёл благоприятные условия. Ведь и Яворский, и Озерский, и Конык являлись шпионами иностранных охранок. Скрыпник, возглавлявший националистический уклон в партии, активно поддерживал людей, которые пришли культивировать в Советской Украине своё “новейшее географическое мировоззрение” [...]. Сам Рудницкий за свои “гигантские” научные

Одеського ін-ту народного господарства (1923–1926); з грудня 1926 р. — аспірант Науково-дослідної кафедри світового господарства, секція сходознавства. 3 жовтня 1928 р. — асистент Одеського Інгоспу. 3 травня 1930 р. — старший науковий співробітник, учений секретар Українського НДІ географії та картографії у Харкові. 1934 р. повернувся до Одеси, викладав економічну географію. Був деканом географічного фак-ту й завідувачем кафедри економічної географії Одеського держ. ун-ту (1934–1935, 1937–1938; 1941–1951); після об'єднання 1952 р. географічного й геолого-грунтового фак-тів ОДУ був деканом об'єднаного геолого-географічного фак-ту (1952–1960).

²²⁸ Смирнов А. О националистических извращениях в географической науке на Украине // Под знаменем марксизма: Философский и общественно-экономический журнал. — 1934. — № 2. — Март–апрель. — С. 127–139.

²²⁹ Там само. — С. 127.

заслуги был не только назначен директором научно-исследовательского института географии, но и произведён в академики ВУАН. Шаг за шагом эта тёплая компания начала прибирать к своим рукам географическую науку в Советской Украине»²³⁰.

Самочинний «експерт» з «географічної контрреволюції», який не мав й тридцяти років, самовпевнено стверджував, що, крім своєї основної «агентурно-шпигунської роботи», С. Рудницький та його однодумці займалися шкідництвом безпосередньо у географічній галузі: «Вредительство украинского национализма на этом фронте шло по линии: 1) фашистских, националистических искривлений в развитии географической науки на Украине; 2) географической терминологии; 3) картографии; 4) отрыва от развития географической науки в братских ССР и 5) по линии общей задержки развития географической науки на Украине»²³¹.

О. Смирнов стверджував, що «українські фашисти» накреслили широку програму використання географії з «контрреволюційною метою»: вони, мовляв, мали намір завоювати собі відповідне місце у початковій й середній школі; здобути кафедри географії у кожному виші; опанувати науково-дослідними установами й провадити таким чином пропаганду «самостійної соборної України», перетворивши советську вищу школу на розсадник «новітнього географічного світогляду», створити опорні пункти для поглиблення теоретичних настанов своєї «науки», підготовки нових «фашистських кадрів», «фашизувати» науку УРСР взагалі²³².

На щастя, стверджував О. Смирнов, «вождю українського фашизму у географії», який очолював Український НДІ географії та картографії, змогли протиставитися «здорові марксістські сили» цієї установи, очолені земляком автора — І. Ландо: «Наше крупное достижение заключается в том, что [...] работа носителей «новейшего географического мировоззрения» не проходила так беспрепятственно и гладко, как им хотелось. Созданный под руководством проф. Ландо И. (в конце 1929 г.) экономгеографический сектор при Украинском научно-исследовательском институте географии и картографии был в основном насыщен пролетарскими кадрами. Последовательная борьба экономгеографического сектора с враждебной методологией и вредительскими установками в работе Института нашла поддержку в местных парторганизациях и коллегии КК-РКИ (наркомом РКИ тогда был тов. Затонский В. П.). Закрепляя одну позицию за другой, экономгеографический сектор в конце концов завоевал себе господствующее положение в Ин-

²³⁰ Там само. — С. 127–129.

²³¹ Там само. — С. 129.

²³² Там само.

ституте и заставил вредителей в значительной мере перенести свою деятельность в другие, неподконтрольные места [...]»²³³.

«Самое главное, что в этой борьбе, наголошував О. Смирнов, — вырос и закалился значительный отряд пролетарских специалистов. Однако понятно, что настоящее развитие географической науки в Советской Украине ещё впереди. Показателем того, как положительно отразился разгром украинского фашизма и националистического уклона внутри КП(б)У на развитии географической науки на Украине, может служить успех экспедиции Украинского научно-исследовательского института географии летом этого года в Тянь-Шань, проведённой под руководством проф. Ландо И., теперешнего директора Института, и оказавшей значительную помощь социалистическому строительству Киргизской АССР [...]»²³⁴.

Насамкінець «пролетарський географ» цинічно намагався обіграти висловлювання свого учорашнього директора, аби довести основні тези власної погромницької публікації: «И тут пророчеством звучат слова самого «академика» С. Рудницкого: «Небольшой первый научный коллектив института (т. е. Рудницкий и К°. — А.С.) должен считать себя ни чем иным, как отрядом каменщиков, прокладывающих дорогу развитию географической науки на Украине, которое, возможно, пройдёт только *по их костям*». Действительно, только на костях украинской контрреволюции, только на костях той географической «науки», которую они прививали, разовьётся большевистская географическая наука на Украине, выполняя возложенные на неё задачи в деле превращения УССР в цветущую, показательную республику Советского Союза, в деле создания и развития национальной по форме, социалистической по содержанию культуры»²³⁵.

Прикінцеве пророцтво географа-неофіта, чого він не міг усвідомити, лунало особливо зловісно на тлі смертей і кісток мільйонів жертв Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. й прийдешніх масових убивств доби Великого Терору, зокрема, й насильницьких смертей колег автора допису.

Восени 1937 р. Степан Львович, термін покарання якого вичерпувався навесні 1938 р., мабуть-таки чекав звільнення. Та у сталінської репресивної машини, що не рахувалася з жодними законами, була власна, кривава логіка.

9 жовтня 1937 р. Трійка Управління НКВД ССРСР по Ленінградській обл. (протокол № 83) розглянула серед інших й «справу № 103010-37 р.» Оперативної частини Соловецької в'язниці ГУГБ НКВД ССРСР на 134-х осіб — «українських буржуазних націона-

²³³ Там само. — С. 139.

²³⁴ Там само.

²³⁵ Там само.

лістів, засуджених на різні терміни за контрреволюційну націоналістичну, шпигунську й терористичну діяльність в Україні, які залишаючись на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську, терористичну діяльність, створили контрреволюційну організацію “Всеукраїнський націоналістичний блок”²³⁶. Безглуздість цього обвинувачення очевидна з самого його формулювання, підтверджується вона й тим, що нікого з 134-х бранців не допитували щодо приналежності до цієї віртуальної «організації». Усіх їх нашвидкуруч прирекли до вищої міри покарання — розстрілу. Саме «прирекли», оскільки «засудження» як такого не відбулося, а було довільне рішення про вбивство цих (та й багатьох інших) осіб, яке виніс позасудовий орган — так звана «Тройка».

Вищезгаданий список 134-х «українських буржуазних націоналістів» очолював проф. М.І. Яворський. Були у ньому також: колишній невдячний учень С. Рудницького і співробітник УНДІГК — В.В. Баб'як; один з чільних функціонерів скрипниківського НКО УССР К.Й. Коник; проф. М.М. Лозинський; колишній голова Держвидаву УССР Ю.І. Озерський, у минулому один з керівників НКО УССР, який підтримував кандидатуру видатного географа у червні 1929 р. під час виборів до ВУАН. До цього розстрільного списку був включений й Степан Львович Рудницький, який фігурував у ньому як особа 1877 року народження, підданий ССР, уродженець м. Перемішля (Австрія), службовець, освіта вища, доцент Віденського університету й (найголовніше!) — «офіцер Генштабу австро-угорської армії»²³⁷.

Убивство сталося 3 листопада 1937 р. — за місяць до 60-річчя науковця — в урочищі Сандормох, у пісчано-гравійному кар'єрі, за 16 км від Медвеж'єгорська. Того ж дня загинув й Петро Юрійович Дятлов, який наприкінці 1922 р. налагоджував, очевидно, перші контакти закордонних місій УССР з видатним географом.

Трагічно склалася доля й багатьох інших ближчих співробітників видатного вітчизняного географа. Спокутувати «гріх довірливості» до російських більшовиків доводилося не лише головам родин, а й їхнім дітям.

15 березня 1937 р. Управління НКВД УССР по Харківській області арештувало старшу доньку Г. Величка — Вірину-Ростиславу Величко (у побуті її звали Орисею). Вона народилася 9 жовтня 1891 р. у Болехові. Після закінчення гімназії вступила 1910 р. на філософський факультет Львівського університету, здобувши фах філолога. Згодом спеціалізувалася на викладанні німецької мови.

²³⁶ Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр. — К., 2003. — Т. 2. — С. 714.

²³⁷ Там само. — С. 714, 716, 721–722, 729, 732.

Закінчила Український Вільний Університет у Празі. 1928 р., слідом за батьком, вона переїхала до УССР, навчалася в аспірантурі під керівництвом акад. Д.І. Багалія, працювала над дисертацією «Наталя Кобринська на фоні своєї доби». Напередодні арешту викладала німецьку мову у с. Пилипівка під Харковом. Ув'язненій інкримінувалися ст. 54-10, 54-11 КК УССР («зрада батьківщини», «шпигунство»). Позасудовим органом Трійкою Харківської області (прот. № 2 від 9 серпня 1937 р.) «ВЕЛИЧКО Ирина Григорьевна, 1891 г. р., галичанка, в 1930 г. прибула на Україну» була приречена до вищої міри покарання. 10 серпня 1937 р. о 23-47 її убили. Жертва російського комуністичного терору була посмертно реабілітована 9 березня 1958 р.²³⁸

3 листопада 1937 р. у групі українців, які утримувалися на Соловках й повторно були «засуджені» (без суду!) Трійкою Управління НКВД ССР по Ленінградській області, в урочищі Сандармох у Карелії був убитий й Петро Федорович Гельмер-Дідушок, колишній офіцер Галицької армії, колишній член СДП Австрії й КП(б)У, начальник іноземного відділу Головного управління цивільного повітряного флоту ССР, уперше ув'язнений у ГУЛАГу за рішенням Особливої наради при НКВД ССР 26 березня 1935 р., чоловік молодшої доньки Г. Величка. Саме у його підмосковному помешканні й помер 1 жовтня 1932 р. відомий галицький географ. Того ж дня з П. Гельмером були убиті й два його рідних брати — Василь Федорович та Володимир Федорович Дідушки²³⁹.

Колишній науковий співробітник Українського НДІ географії та картографії, учениця С. Рудницького Стефанія Кобзей-Сіак, після переведення установи у середині 1930-х рр. до Києва, залишалася з донькою-підлітком у Харкові, оскільки у столиці житла не надавали. Влаштуватися на роботу за фахом вона не могла, тому працювала табельницею на фабриці «Червоний швейник». 12 жовтня 1937 р. Стефанію Юр'ївну арештували співробітники Управління НКВД УССР по Харківській області. Комісія НКВД й Прокурора ССР позасудовим рішенням від 6 грудня 1937 р. приречла її до страти. Убивство сталося 15 грудня 1937 р.

Дочці, звичаєм репресивних органів, навіть не повідомили, у чому звинувачувалася її мати, лише сказали, що вона отримала десять років таборів, а 1938 р. сповістили, що С. Кобзей-Сіак «рахується померлою». Вже у повоєнний час родичам убитої «довели», що вона, мовляв, померла у таборах 15 грудня 1944 р. від «занепаду

²³⁸ Миколаїв над Дністром: Видатні родини: Родина Величків-Озаркевичів // Електронний ресурс: — Режим доступу: <http://mykolayiv.org/detail/rodina-velichkiv-ozarkevichiv/full/>

²³⁹ Там само; Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр. — Т. 2. — С. 718–719.

серцевої діяльності». Визначенням Військового трибуналу КВО від 12 серпня 1958 р. злочинна ухвала «вищої двійки» від 6 грудня 1937 р. була скасована, а «справа» проти С. Кобзей-Сіяк припинена «за відсутністю складу злочину».

Як зауважував М. Мушинка, доля дітей С. Рудницького Лева та Ірини, що прибули до Харкова 1928 р., була не менш трагічною: «Після арешту батька їх як «дітей ворога народу» було виселено з Харкова. До другої світової війни вони жили у Воронежі, де, мабуть, і загинули під час війни. До 1937 р. до них час від часу доходили чутки про батька. Рідко, але все ж таки вони писали до [старшої] сестри Емілії, що жила тоді у Львові. У 1937 р. їх листування з сестрою обірвалося»²⁴⁰. Власне кажучи, ця дата обриву кореспонденції з сестрою дозволяє майже з стовідсотковою упевненістю стверджувати, що обох дітей С. Рудницького спіткала аналогічна доля, що й Вірину-Ростиславу Величко, у тому ж 1937 р. Лише розстрільна Трійка у них була інша — не Харківської, а Воронежської області РСФСР²⁴¹. До речі, там же у Воронежі після убивства дітей географа місцевими гебістами було, вірогідно, знищене особисте листування (насамперед з німецькими колегами) й наукові матеріали С. Рудницького як такі, що «не мали відношення» до їхньої «справи»²⁴².

Восени 1937 р. були заарештовані й невдовзі убиті сини професора М. М. Лозинського — Рафаїл Михайлович (1902–1937), старший інженер «Шахтобуду»; старший інженер силікатної групи лабораторно-дослідного цеху металургійного заводу ім. Ілліча у

²⁴⁰ Мушинка М. Степан Рудницький — перший синтетик географії України. — С. 28.

²⁴¹ Вважає бюрократичний цинізм офіційного повідомлення Посольства ССРСР у ЧССР від 13 січня 1989 р. у відповідь на прохання Емілії Голубовської, старшої доньки С. Рудницького, реабілітувати її батька. В офіційному листі стверджувалося, що академік, перебуваючи у місцях позбавлення волі, ухвалою Трійки УНКВД по Ленінградській обл. від 9 жовтня 1937 р. був удруге притягнутий до кримінальної відповідальності й помер у жовтні 1937 р.; реабілітований 11 травня 1965 р. Щодо долі брата й сестри заявниці було повідомлено: «Сведений о его детях в уголовном деле не имеется, но Вы (или Ваши родственники) вправе обратиться в Советский Красный Крест с просьбой об их розыске, и этот розыск может быть положительным при наличии установочных данных на Ваших брата и сестру, т. е. их имени, фамилии, отчества, года и места рождения» (Цит. за: Мушинка М. Степан Рудницький — перший синтетик географії України. — С. 39 /прим. 112/).

²⁴² Наприкінці обвинувального висновку у «справі» академіка під п. 3 зазначалося: «Отобранные во время обыска личную переписку и научные материалы Рудницкого, а также сданные им на хранение в спецкорпус ГПУ УССР часы, возвратит сыну Рудницкого — Льву Степановичу Рудницкому» (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 1, арк. 255).

Маріуполі Микола Михайлович Лозинський (1904–1937) та економіст «Трубосталі» Василь Михайлович Лозинський (1905–1937)²⁴³.

30 листопада 1941 р. в Усольлазі помер колишній аспірант Українського НДІ географії та картографії, випускник Карлового й Українського Вільного Університету у Празі Микола Танашевич.

Колішній заступник директора УНДІГК Кость Дубняк під час нацистської окупації Харкова брав участь у відновленні й діяльності місцевої «Просвіти», був організатором природничо-географічно-медичного відділу «Українського наукового товариства», друкувався у газеті «Нова Україна». 1 лютого 1945 р. заарештований НКВД. За участь в українських організаціях Харкова під час нацистської окупації Військовим трибуналом ХВО 11 червня 1945 р. засуджений до 20 років каторжних робіт. Помер 3 серпня 1948 р. у в'язничній лікарні у Томській обл. Росії. Нереабілітований²⁴⁴.

Добровільний казахстанський засланець Ю. Платонов активно поринув у місцеву наукову й викладацьку діяльність. 1934–1939 й 1947–1948 рр. він читав курси лекцій з економічної та фізичної географії, методики географії в Алма-Атинському педагогічному інституті ім. Абая. З 1939 р. співробітничав у секторі географії Казахського філіалу АН ССРСР, вивчав географічні ландшафти в околицях Алма-Ати, відгінні пасовиська у прибалхаських пустелях, друкував злободенні нариси у казахстанській періодиці, був прийнятий до Спілки письменників Казахстану.

У роки німецько-советської війни Ю. Платонов дав прихисток у своїй алматинській квартирі українському письменнику Юрію Смолічу. Юрій Корнійович так пригадував знайомство зі своїм тезкою: «Платонов (Юрій): Письменник і географ. Власне, за основним фахом саме географ — викладав у вузах, видав підручник. А література — то було його “хоббі”: опублікував кілька оповідань, видав навіть роман (чи не “Хмереч” звався?). Був членом нашої “[Техно-мистецької] Групи А”. Людина високої культури. Закоханий аж до запаморочення в майбутнє, гарячий ентузіаст індустріалізації. Навіть дочку свою назвав Турбіна... Було сердешній дівчині не з медом з таким ім'ям — усі з неї сміялись. З величезними труднощами вже під час війни їй пощастило добитися, що в

²⁴³ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — С. 485.

²⁴⁴ Див.: Булава Л.М. Дубняк Костянтин (Кость) Володимирович: Географ, бібліограф, методист, громадський діяч // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3369/1/Dubnyk.pdf>

пашпорті викреслили перший склад “Тур” і залишилася вона просто Біна — Біна Юр’ївна»²⁴⁵.

1947 р. Ю. Платонов здобув нарешті повну вищу освіту, закінчивши заочно Алма-Атинський педінститут ім. Абая, й розпочав працювати при цьому ж педінституті над кандидатською дисертацією, основою якої мала стати дитяча книжка «Алатау» для юних мандрівників по рідному краю. 1953 р. в Алма-Аті надрукував у співавторстві книжку «Організація й проведення шкільних краєзнавчих походів у Казахстані» – методичний посібник для проведення літніх мандрівок школярів. Ю. Платонов раптово помер 19 листопада 1953 р. у станиці Іссик²⁴⁶.

Реабілітація... посмертна

Реабілітацію видатного вітчизняного ученого С. Рудницького ініціював 1964 р. ... ЦК КП України. За відсутністю виразних вказівок у тритомній архівно-слідчій справі на С. Рудницького, можемо припустити, що апарат республіканського ЦК могла спонукати до реабілітаційних зусиль поява 1962 р. вищезгаданого «Збірника на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою»...

14 листопада 1964 р. доцент кафедри загальної фізичної географії Харківського державного університету Марія Яківна Колосовська, колишня аспірантка Українського НДІ географії та картографії, яка була знайома зі С. Рудницьким упродовж, приблизно, 1930–1932 рр., розповіла слідчому слідчого відділення Управління КГБ УРСР по Харківській області старшому лейтенанту Колпаку, як у її пам’яті зафіксувалися події тридцятирічної давнини у цьому науково-дослідному інституті. Тогочасний директор установи, за її словами, прибув до СРСР нібито з Галичини, але, коли точно, вона не пригадувала. Натомість Марія Яківна запам’ятала С. Рудницького товариською, веселою людиною, яка залюбки жартувала у колі молодих студентів й аспірантів. Останнім академік викладав картографію й астрономію. У наукових колах його вважали «цілком ерудованим фахівцем у галузі картографії». Антисовєтських ви-

²⁴⁵ Смолич Ю. Мозаїка: 3 тих років (курйози) / Підготовка тексту, коментарі Ярини Цимбал // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. — К., 2010. — Т. 5. — С. 277.

«Хмереч» — повість Ю. Платонова для дітей середнього і старшого віку (Х.–О.: Молодий більшовик, 1931. — 158 с.: іл.). — Прим. Я. Цимбал.

²⁴⁶ Тимиргазін А. «Сделав большой круг, я опять возвращаюсь...»: К биографии писателя-географа Юрия Гавриловича Платонова // Collegium. — 2016. — № 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: reading-hall.ru/publication.php?id=18799

словлювань свідок від нього ніколи не чула, так само невідомі були й її причини його арешту²⁴⁷.

Доцент Харківського університету Михайло Опанасович Демченко, колишній аспірант (з 1930 р.), а з 1932 р. — науковий співробітник очолюваного С. Рудницьким інституту²⁴⁸, у своїх свідченнях від 16 листопада 1964 р. також стверджував, що директор установи був ерудованим фахівцем у галузі географії, який, що особливо запам'яталося свідку, «розмовляв винятково українською мовою». Зрозуміло, що М. Демченко ніякої «контрреволюції» за репресованим академіком не помічав²⁴⁹.

У реабілітаційному процесі був задіяний й слідчий відділ Управління КГБ УССР по Львівській області. 28 грудня 1964 р. його співробітник зафіксував свідчення професора кафедри української літератури Львівського державного університету ім. Івана Франка Михайла Івановича Рудницького — далекого родича С. Рудницького. Відомий літературознавець підтвердив, що Степан Львович був аполітичною особою, натомість дуже цікавився географією й постійно її вивчав, вважався «хорошим фахівцем-географом». На запитання слідчого, старшого лейтенанта Боєчка, чи знають С. Рудницького інші викладачі ЛДУ, пролунала відповідь: «Крім мене, ніхто з числа професорсько-викладацького складу Львівського держуніверситету Рудницького С. Л. не знає, оскільки з осіб його покоління в університеті нікого не залишилося»²⁵⁰.

28 січня 1965 р. старший слідчий слідвідділу КГБ при РМ УССР майор А. Калико відвідав у Києві помешкання завідувача кафедри економічної географії Київського держуніверситету О. Т. Діброви²⁵¹.

²⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 3, арк. 267–268.

²⁴⁸ 15 червня 1932 р. пленум УНДІГК під головуванням акад. С. Рудницького заслухав доповідь М. Демченка за підсумками його аспірантської підготовки на тему «Льодовик Інільчек». Президія установи у складі акад. С. Рудницького, проф. М. Дмитрієва, проф. І. Ландо й тов. Шіто ухвалила: «1) Вважати, що тов. Демченко успішно закінчив свій аспірантський стаж. 2) З огляду на добру наукову та громадську роботу тов. Демченка під час проходження аспірантського стажу, на наукову вартість його випускної роботи, просити Сектор науки НКО затвердити тов. Демченка науковим співробітником Інституту» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1394, арк. 163).

²⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 3, арк. 271–272 зв.

²⁵⁰ Там само, арк. 273–276.

²⁵¹ *Діброва Олексій Тимофійович* (12.11.1904–21.01.1973) — український економіко-географ, доктор географічних наук, професор КДУ; розробив схему економічних районів України на основі природно-історичних особливостей її території. Закінчив Київський кооперативний інститут (1927), аспірантуру Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у Харкові за спеціальністю «економічна географія» (1932). Викладав у харківських фінансовому та торговельному інститутах (1930–1933), ленінградських педінституті

Свідок, колишній аспірант Українського НДІ географії та картографії 1929–1932 рр., дав цікаву характеристику своєму тодішньому директору. Олексій Тимофійович, який, судячи з почерку, нещодавно переніс інсульт, дав власноручну нетривіальну характеристику видатному географу: «Акад. Рудницький С.Л. был типичный буржуазный учёный-галичанин, который приглашён был Скрыпником Н.А. для работы по географии. В период его работы в И[нсти]туте, где он и жил (Сумская ул., д. 33), он проводил руководство работой И[нсти]тута. Зам. директора был Ландо Исаак Ильич, а учёный секретарь — Смирнов А.М. За время своей работы в И[нсти]туте С.Л. Рудницький контрреволюционной деятельностью не занимался, хотя его методология была неправильной. Неоднократно ему указывали на его ошибки, но он не понимал нашей советской действительности. Он твердил, что границы Украины простираются от Франции до Тихого океана. В Институте он был достаточно авторитетен, являлся геоморфологом-специалистом и работал до ареста в 1933 г. Никаких организованных действий антисоветского враждебного характера я не замечал за Рудницким С.Л.

Может быть, мне не всё известно, но я лично не замечал за ним ничего отрицательного, кроме указанных его ошибочных взглядов по географии.

О причинах его ареста я ничего не скажу, так как не знаю [их]»²⁵².

Пригадав колишнього директора Українського НДІ географії та картографії у Харкові і його тогочасний заступник (з повноваженнями намісника установи). 2 лютого 1965 р. у м. Пензі на Росії старший слідчий УКГБ по Пензенській обл. майор Чубаров зафіксував свідчення завідувача кафедри економічної географії Пензенського педінституту І. Ландо. Ісаак Ілліч повідомив, що взаємини з формальним очільником наукової установи у нього були «цілком нормальними», діловими, хоча й дружніми їх не можна було назвати.

Натомість констатував, що під час проведення дослідної роботи й обговорення наукових питань серед співробітників Інституту географії та картографії часто виникали суперечки. Група науков-

та Військово-політичній академії (1933–1934), Київському кооперативному інституті (1934–1941). З 1934 р. викладав у Київському держ. ун-ті (доцент кафедри економічної географії, зав. відділу економічної географії НДІ географії /до 1937/). 1944–1947 рр. — директор НДІ географії КДУ; 1944–1956 рр. — зав. кафедри економічної географії Київського пед. ін-ту. 1953–1973 рр. — завідувач кафедри економічної та соціальної географії КДУ. Кандидатська дисертація — «Економіко-географічна характеристика Бессарабії (МАССР)» (1936); докторська — з питань економічної географії УССР (1959).

²⁵² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 3, арк. 279–279 зв.

ців на чолі з акад. С. Рудницьким, обстоювала, мовляв, «позиції вульгарного географізму, сутність якого зводилася до того, що географічні умови визначають соціальні явища». Інша група, до якої належав й І. Ландо, репрезентувала нібито марксистську методологію. Відтак між опонентами точилися наукові ідеологічні суперечки. Ісаак Ілліч давав позитивну характеристику діловим якостям С. Рудницького. Від останнього його заступник по інституту також ніколи не чув «прямих антисоветських суджень», але запам'ятав академіка І. Ландо насамперед «націоналістом й ученим, який стояв на буржуазних методологічних позиціях». Свідок стверджував: «У наукових суперечках він [С. Рудницький] вихваляв буржуазну німецьку географію, яка заснована на методології вульгарного географізму, обстоював методи вульгарного географізму. За давністю часу, конкретних фактів висловлювань Рудницького, що характеризували б його як націоналіста, навести не можу. Але, як засвідчив вище, у моїй пам'яті про Рудницького залишилася думка [про нього] як націоналіста»²⁵³.

Й нарешті 4 лютого 1965 р. старший слідчий УКГБ УРСР по Одеській області капітан Бабусенко зафіксував покази останнього свідка у «справі» видатного географа — доцента кафедри економічної географії Одеського державного університету О.М. Смирнова, колишнього ученого секретаря Українського НДІ географії та картографії. До Харкова цей одесит потрапив у травні 1930 р. на запрошення земляка — І. Ландо, посівши одразу посаду старшого наукового працівника й ученого секретаря Українського НДІ географії та картографії. Невдовзі прибулець, за його словами, відчув, що з боку керівництва установи на молодих учених, зокрема й О. Смирнова, «поширено здійснюється тиск й обробка у буржуазно-націоналістичному дусі». Ініціатором цього тиску, «душею українських націоналістів» в інституті був, мовляв, С. Рудницький, якого «активно підтримували учені, які приїхали, як і він, з Польщі, Австрії й Чехословаччини». Своїми враженнями й занепокоєнням комсомолець О. Смирнов поділився зі старшими «товаришами-партійцями». У відповідь почув, що є, мовляв, вказівка «терпляче перевиховувати учених-західників й не звертати зайвої уваги на їхній націоналізм»²⁵⁴.

Однак С. Рудницький і його послідовники цю терплячість сприйняли, вочевидь, за словами О. Смирнова, як уседозволеність й 1931 р. «повели справжні атаки на молодих учених-комуністів», посиливши «націоналістичну пропаганду й протягування буржуазних концепцій до науки»: «З цієї нагоди 1934 р. у журналі «Под знаменем марксизма» [...] опублікована моя стаття: «Про націоналістичні збочення у географічній науці». У цій статті я докладно

²⁵³ Там само, арк. 280–281 зв.

²⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 3, арк. 282–283.

викрив націоналістичні викрутаси Рудницького й з позицій марксизму-ленінізму піддав їх критиці»²⁵⁵. Одначе ця, на думку О. Смирнова, корисна й своєчасна публікація одним із своїх наслідків мала вимушене повернення її автора до рідної йому Одеси.

Підсумовуючи власні свідчення, одеський викладач наголошував, що, на його думку, з політичної точки зору С. Рудницький був «запеклим українським буржуазним націоналістом». Про Рудницького-географа Олександр Михайлович також був невисокої думки, винісши йому такий присуд: «Попри те, що Рудницький вважався академіком, тим не менше, за своїм кругозором, ступенем підготовленості він залишився на рівні лише гарного учителя гімназії. Мені відомо, що з друкованих праць у Рудницького є книга «Географія України-Руси», видана 1922 р. у Відні, й короткий переклад цієї ж книги, опублікований, приблизно, 1925 р. у Львові під назвою «Україна — наш рідний край». Про достоїнства цих праць судити не збираюся, достатньо лише зазначити, що вони трактували питання географії з відверто буржуазних націоналістичних позицій»²⁵⁶.

Визначенням Військового трибуналу Київського військового округу від 11 травня 1965 р. постанови Судової трійки при Колегії ГПУ УССР від 23 вересня 1933 р. й Трійки УНКВД ССРСР по Ленінградській обл. від 9 жовтня 1937 р. щодо Рудницького Степана Львовича були скасовані, а справи провадженням припинені за відсутністю події злочину²⁵⁷.

Спливло лише... чверть століття, й у березні 1990 р. С. Рудницький був поновлений у складі дійсних членів (академіків) АН УССР. Посмертно, звісно.

РУБЛЕВ А. Фундатор украинской географической науки: Степан Рудницкий — человек и ученый. В статье реконструировано просопографичний портрет основателя отечественной географической науки — академика Всеукраинской Академии наук Степана Рудницкого. Проанализированы условия создания и первые годы деятельности Украинского научно-исследовательского института географии и картографии в Харькове, который возглавлял ученый. Воспроизведены «репрессивные» биографии выдающегося географа и его ближайших учеников и последователей.

Ключевые слова: Рудницкий Степан Львович (1877–1937), Всеукраинская Академия наук, Украинский научно-исследовательский институт географии и картографии в Харькове, «украинизация», политические репрессии.

²⁵⁵ Там само, арк. 283–283 зв.

²⁵⁶ Там само, арк. 283 зв.–284.

²⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57190, т. 1, арк. 281.

RUBLOV O. The founder of Ukrainian geography: Stepan Rudnytskyi — a person and a scholar. The article reconstructs a prosopographic portrait of the founder of national geography — a member of All-Ukrainian Academy of Sciences Stepan Rudnytskyi. The article analyzes the circumstances of establishing and first years of work of Ukrainian Research Institute of Geography and Cartography in Kharkiv that was led by the scholar. The author reconstructs «repressive» biographies of the great geographer and his closest mentees and followers.

Key words: Rudnytskyi Stepan Lvovych (1877–1937), All-Ukrainian Academy of Sciences, Ukrainian Research Institute of Geography and Cartography in Kharkiv, «Ukrainization», political repressions.

References

Antonovych, M. (1975). Do vzaiemyn M. S. Hrushevs'koho z S. O. Yefremovym. *Ukrains'kyj istoryk*, 1–2 (45–46), 91–99. [in Ukrainian].

Bulava, L. M. Dubniak Kostiantyn (Kost') Volodymyrovych: Heohraf, bibliohraf, metodyst, hromads'kyj diiach. Retrieved from dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3369/1/Dubnyk.pdf [in Ukrainian].

Dashkevych, Ya. (1993). Navkolo «Istorychnoho atlasu Ukrainy». In *Ukraina v mynulomu* (Issue IV, pp. 163–211). Kyiv; L'viv: Instytut ukrainskoj arkhieohrafii, L'vivs'ke vidilennia NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Demediuk, M. S. (1992). Stepan Rudnyts'kyj — osnovopolozhnyk heohrafii Ukrainy. In Romanchuk, O. K. (Comp.). *Aksiomy dlia naschadkiv: Ukrains'ki imena u svitovij nautsi: Zbirka narysiv*. (pp. 373–389). L'viv: Memorial. [in Ukrainian].

Dol'nyts'kyj, M. (1962). Ukrains'kyj uchenyj — heohraf profesor d-r Stepan Rudnyts'kyj. In Ovcharenko, M. (Ed.). *Zbirnyk na poshanu ukrains'kykh uchenykh, znyschenykh bol'shevyts'koiu Moskvoiu [Zapysky NTS, CLXXIII]*, (pp. 333–346). Paryzh; Chykhah. [in Ukrainian].

Hajova, O., Yedlins'ka, U. and Svarnyk, H. K. (Comps.) (1993). *U pivstolitnikh zmahanniakh: Vybrani lysty do Kyryla Studyns'koho (1891–1941)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Hyrych, I. B. (1994). M. Hrushevs'kyj i S. Yefremov: do istorii naukovykh, literaturnykh i osobystykh vzaiemyn. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchuj zbirnyk naukovykh prats'*, 3, 65–75. [in Ukrainian].

Hyrych, I. B. M. (1996). Hrushevs'kyj i S. Yefremov na tli ukrains'koho suspil'no-politychnoho zhyttia kintsia XIX 20-kh rr. XX st. *Ukrains'kyj istoryk*, 1–4 (128–131), 142–187. [in Ukrainian].

Isaievych, Ya. (Ed.); Steblij, F. (Comp.). (2001). *Ivan Kryp'iakevych u rodynnij tradytsii, nautsi, suspil'stvi. (Ukraina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'. Zbirnyk naukovykh prats', Vypusk 8.)* L'viv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Kas'ianov, H. V. (1990). Akademik M. I. Yavors'kyj: dolia vchenoho. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal — Ukrainian Historical Journal*, 8, 75–86. [in Ukrainian].

Koshelivets', I. (1972). *Mykola Skrypnyk*. Miunkhen: Suchasnist'. [in Ukrainian].

Kot, S. I. (2004). Herynovych Volodymyr Oleksandrovych. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t.* Smolij V. A. (Ed.) (Vol. 2: H–D, pp. 91). Kyiv: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].

Kovalevs'ka O. (2017). Bibliohrafiia prats' akademika S. Rudnyts'koho. In *Stepan Rudnyts'kyj (1877–1937). Istorii. Heopolityka. Heohrafiia. V 5 knyhach.* Kovalevs'ka, O. (Comp.), Andrushchenko, I. (Trans). (Vol. 1, pp. 75–93.). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Kovalevs'ka O. (2017). Pratsi pro S. Rudnyts'koho ta joho naukovi pohliady. In *Stepan Rudnyts'kyj (1877–1937). Istorii. Heopolityka. Heohrafiia. V 5 knyhach.* Kovalevs'ka, O. (Comp.), Andrushchenko, I. (Trans). (Vol. 1, pp. 97–101.). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Kryp'iakevych, I. (1930). Prychynky do istorychnoi heohrafii ukrains'kykh zemel'. *Zapysky Ukrains'koho naukovo-doslidnoho instytutu heohrafii ta kartohrafii*, 2, 213–244. [in Ukrainian].

Kryp'iakevych, I. P. (1965). Sklasty proekt istorychnoho atlasu Ukrainy. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal — Ukrainian Historical Journal*, 9, 105–106. [in Ukrainian].

Kryp'iakevych, I. P. (1966). Administratyvnyj podil Ukrainy 1648–1654 rr. *Istorychni dzherela ta jh vykorystannia*, 2, 123–148. [in Ukrainian].

Kryp'iakevych, I. P. (1966). Na shliakhu do vydannia istorychnoho atlasu Ukrainy. *Naukovo-informatsijnyj biuleten' Arkhivnoho upravlinnia URSR*, 3, 11–14. [in Ukrainian].

Kryp'iakevych, R. (2001). Mykhajlo Hrushevs'kyj ta Ivan Kryp'iakevych. In *Ukraina: kul'turna spadshyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'. Zbirnyk naukovykh prats' (Vyp. 8, pp. 357–358.)* L'viv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Kubijovych, V. (1973). Rudnyts'kyj Stepan. In *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna*. Vol. 7. (pp. 2631–2632). Paryzh; N'iu-Jork: Molode Zhyttia. [in Ukrainian].

Lando, I. (1934). Ukrains'kyj natsionalizm na heohrafichnomu fronti. *Komunistychna osvita*, 3, 45–58. [in Ukrainian].

Lypyns'kyj, Viacheslav. *Tvory. Arkhiv. Studii.* (1973). Zyblykevych Ye. And Pyziur, Ye. (Eds.). Filyadel'fiia: Skhidn'o-Evropejs'kyj doslidnyj instytut im. V. K. Lypyns'koho. [in Ukrainian].

Lytvyn, M. (1998). *Ukrains'ko-pol's'ka vijna 1918–1919 rr.* L'viv: Instytut ukrainoznavstva NAN Ukrainy; In-t Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy. [in Ukrainian].

Mushynka, M. (1987). Stepan Rudnyts'kyj. In *Ukrains'kyj kalendar na 1988 r.* (pp. 101–105). Warshawa. [in Ukrainian].

Mushynka, M. (1987). Zabutyj koryfej ukrains'koi heohrafii. In *Ukrains'kyj pravoslavnyj kalendar na 1988 r.* (pp. 127–129). Savt-Bavnd-Bruk. [in Ukrainian].

Mushynka M. (Comp.). (1991). *Lysty S. Rudnyts'koho do Sofii ta Stanyslava Dnistrians'kykh (1926–1932).* Edmonton: Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij Al'berts'koho universitetu. [in Ukrainian].

Mykolaiv nad Dnistrom: Vydatni rodyny: Rodyna Velychkiv-Ozarkevychiv. Retrieved from <http://mykolayiv.org/detail/rodina-velichkiv-ozarkevichiv/full/> [in Ukrainian].

Narizhnyj, S. (1942). *Ukrains'ka emihratsiia: Kul'turna pratsia ukrains'koi emihratsii mizh dvoma svitovymy vijnamy* (Vol. 1). Praha. [in Ukrainian].

Nykolyshyn, Yu. and Mel'nyk, I. (Comps.). (2014). *Halychyna — ukrains'kyj zdvyh: Za materialamy arkhivu Stepana Hajduchka [Al'bom]*. L'viv: APRIORI. [in Ukrainian].

Onyschenko, O. S. Putro, O. I. Panchuk M. I. (Eds.). Putro, O. I., Vere-sovs'ka, T. V., Kuchmarenko, V. A., Portnova, L. Yu. and Strel's'ka, L. I. (Comps.). (1997). *Yefremov, S. Shchodennyky, 1923–1929*. Kyiv: ZAT Hazeta «RADA». [in Ukrainian].

Ostrovjy, V. M. (2013). *Profesor V. O. Gerynovych u naukovo-pedahohichnomu ta hromads'komu zhytti Ukrainy (persha polovyna XX st.)* [Professor V. O. Gerinovich in the scientific-pedagogical and public life of Ukraine (first half of the 20th century)]. (Candidate's thesis). Kamianets'-Podil's'kyj. [in Ukrainian].

Ostrovjy, V. M. (Comp.). (2009). *Volodymyr Gerynovych: z neopublikovanoho*. Khmel'nyts'kyj, TsNTI. [in Ukrainian].

Palij, V. M. and Khramov, Yu. O. (Comps.). (2013). *Natsional'na akademiia nauk Ukrainy 1918–2013: Personal'nyj sklad (6th ed.)* Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].

Panchuk, M. I. (1989). *Zhyttia i smert' Oleksandra Shums'koho*. In *Pro mynule zarady majbutn'oho* (pp. 324–326). Kyiv: Vydavnytstvo pry Kyivs'komu universyteti. [in Ukrainian].

Pater, I. (2000). *Soiuz vyzvolennia Ukrainy: problema derzhavnosti i sobornosti*. L'viv: Instytut ukrainoznavstva NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Pidhajnyj, S. (1947). *Ukrains'ka inteligentsiia na Solovkakh: Spohady 1933–1941*. Novyj Ul'm: Prometej. [in Ukrainian].

Polons'ka-Vasylenko, N. (1955). *Ukrains'ka Akademiia nauk: narys istorii. Ch. I (1918–1930)*; (Doslidy i materialy: serii 1; ch. 21). Miunkhen: Logos. [in Ukrainian].

Polons'ka-Vasylenko, N. (1958). *Ukrains'ka Akademiia nauk: narys istorii. Ch. II (1931–1941)* (Doslidy i materialy: serii 1; ch. 43). Miunkhen: Logos. [in Ukrainian].

Polons'ka-Vasylenko, N. (1962). *Istorychna nauka v Ukraini za soviets'koi doby ta dolia istorykiv*. In Ovcharenko, M. (Ed.). *Zbirnyk na poshanu ukrains'kykh uchenykh znyschenykh bol'shevys'koiu Moskvoiu (Zapysky NTSh. Ist.-filosof. sektsiia. Vol. 173)* (pp. 7–111). Paryzh; Chikaho: Nakladom Oseredku pratsi NTSh v Chikaho. [in Ukrainian].

Prystajko, V. and Shapoval, Yu. (Comps.). (1995). *Sprava «Spilky Vyzvolennia Ukrainy»: Nevidomi dokumenty i fakty*. Kyiv: Intel. [in Ukrainian].

Rubl'ov O. S. (1991). *Fundator ukrains'koi heohrafichnoi nauky: S. L. Rudnyts'kyj* In *Represovane kraieznavstvo (20–30-ti rr.)* (pp. 121–129). Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].

Rubl'ov, O. S. (1991). *Lider «istorykiv-marksystiv» Ukrainy: M. I. Yavors'kyj*. In *Represovane kraieznavstvo (20–30-ti rr.)* (pp. 168–173). Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].

Rubl'ov, O. S. (1997). *Shliakhamy na Solovky: radians'ke desiatyrichchia Mykhajla Lozyns'koho*. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal — Ukrainian Historical Journal*, 4, 103–135; 5, 97–118; 6, 84–102. [in Ukrainian].

Rubl'ov, O. S. (1998). *Shliakhamy na Solovky: radians'ke desiatyrichchia Mykhajla Lozyns'koho*. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal — Ukrainian Historical Journal*, 1, 112–121. [in Ukrainian].

Rubl'ov, O. S. (1999). Represyvnyj rezhym v Ukraini, 1930-ti rr.: Sprava «Ukrains'koi vijs'kovoï orhanizatsii». *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty: Zbirnyk statej*, 9, 169–184. [in Ukrainian].

Rubl'ov, O. (2000). Doli spivrobitnykiv «URE» na tli represyvnoi polityky 0-kh rokiv. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2/4 (13/15), 208–210. [in Ukrainian].

Rubl'ov, O. (2001). Ivan Petrovych: Do istorii spivpratsi Ivana Kryp'iakevycha z ustanovamy VUAN. In Isaievych, Ya. (Ed.); Steblij, F. (Comp.). (2001). *Ivan Kryp'iakevych u rodyrnyj tradytsii, nautsi, suspil'stvi. (Ukraina: kul'turna spadschyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'. Zbirnyk naukovykh prats', Vypusk 8.)* (pp. 748–754). L'viv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Rubl'ov, O. (2004). *Zakhidnoukrains'ka intelihentsiia u zahal'no-natsional'nykh politychnykh ta kul'turnykh protsesakh (1914–1939)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Rubl'ov, O. (2009). Ivan Kulyk (1897–1937): ukrains'kyj poet, kompartijnij uriadovets', «literaturnyj heneral»: portret osoby u totalitarnomu inter'eri. *Ukraina XX st.: kul'tura, ideolohiia, polityka*, 15, 45–62. [in Ukrainian].

Rubl'ov, O. S. and Cherchenko, Yu. A. (1994). *Stalinschyna j dolia zakhidnoukrains'koi intelihentsii (20–50-ti roky XX st.)*. Kyiv: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].

Rudnitskij, S. (1916). Oчерк географii Украйны. In Volkov F. K., Hrushevskij M. S., Kovalevskij M. M. Korsh F. E., Krymskij, A. E., Tuhан-Baranovskij M. Y. and Shakhmatov A. A. (Eds.). *Ukrainskij narod v eho proshlom y nastoiaschem* (pp. 361–380). Petrograd. [in Russian].

Rudnyts'kyj, S. (2017). Zavdannia Ukrains'koho Geohrafichnoho Instytutu j joho vydavnytstv Stepan Rudnyts'kyj (1877–1937). *Istoriia. Heopolityka. Heohrafiia. V 5 knyhach. Kovalevs'ka, O. (Comp.), Andrushchenko, I. (Trans.)* (Vol. 1, pp. 607–652.). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Rudnyts'kyj, S. L. (1994). *Chomu my khochemo samostijnoi Ukrainy?* Shabliij, O. I. (Comp.). L'viv: Svit. [in Ukrainian].

Shabliij, O. (Ed.). (2008). *Profesor Volodymyr Gerynovych*. L'viv: Vydavnychyj tsentr LNU im. I. Franka. [in Ukrainian].

Shevchuk, S. M. (2013). *Naukova shkola Ukrains'koho naukovo-doslidnoho instytutu heohrafiï ta kartohrafiï*. Poltava: PNPu im. V. H. Korolenka. [in Ukrainian].

Smirnov, A. (1934). O natsionalisticheskikh izvrascheniyakh v geograфической науке на Украине. *Pod znamenem marksizma: Filosoфskij i obschestvenno-ekonomicheskij zhurnal*, 2, 127–139. [in Russian].

Smolij, V. A. (Ed.). Kul'chyts'kyj, S. V. (2002). *Politychnyj teror i terorizm v Ukraini XIX–XX st.: Istorychni narysy*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Smolych, Yu. Mozaika: Z tykh rokiv (kurjozy) In Zhulyns'kyj, M. (holova), Burlaka, H. (Eds.); Tsybmal, Ya. (Comp.) (2010). *Spadschyna: Literaturne dzhere loznavstvo. Tekstolohiia*. (Vol. 5, pp. 239–351). Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].

Sokhan' P. S. (Ed.). Veresovs'ka, T. V. Vrublevs'kyj, V. H., Kuchmarenko V. A. (Comps.). (1998). *Istoriia Natsional'noi Akademii nauk Ukrainy 1929–1933: Dokumenty i materialy*. Kyiv: NAN Ukrainy: NBUV; Instytut ukrains'koi arkhеоhrafii ta dzhere loznavstva im. M. S. Hrushevs'koho. [in Ukrainian].

Sossa, R. I. (2000). *Istoriia kartohrafuvannia terytorii Ukrainy: Vid najdavnishykh chasiv do 1920 r.: Korotkyj narys*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Stepan Rudnyts'kyj (1877–1937). Istoriia. Heopolityka. Heohrafiia. V 5 knyhach. (2017). Kovalevs'ka, O. (Comp.), Andruschenko, I. (Trans.). (Kn. 1. Istoriia. Teoriia. Metodolohiia. Terminolohiia). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Stepan Rudnyts'kyj (1877–1937). Istoriia. Heopolityka. Heohrafiia. V 5 knyhach. (2018). Kovalevs'ka, O. (Comp.), Andruschenko, I. (Trans.). (Kn. 2. Heopolityka.). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Stepan Rudnyts'kyj (1877–1937). Istoriia. Heopolityka. Heohrafiia. V 5 knyhach. (2018). Kovalevs'ka, O. (Comp.), Andruschenko, I. (Trans.). (Kn. 3. Heohrafiia. Pochatky doslidzhen'). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Stepan Rudnyts'kyj (1877–1937). Istoriia. Heopolityka. Heohrafiia. V 5 knyhach. (2018). Kovalevs'ka, O. (Comp.), Andruschenko, I. (Trans.). (Kn. 4. Osnovy zemleznannia). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Stepan Rudnyts'kyj (1877–1937). Istoriia. Heopolityka. Heohrafiia. V 5 knyhach. (2018). Kovalevs'ka, O. (Comp.), Andruschenko, I. (Trans.). (Kn. 5. Heolohiia i heomorfolohiia). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Timirhazin, A. (2016). «Sdelav bol'shoj krug, ia opiat' vozvrashchaius'...»: K biohrafii pisatel'ia-geografa Yuryia Havrylovycha Platonova. *Collegium*, 1. Retrieved from <http://reading-hall.ru/publication.php?id=18799> [in Russian].

Trubchaninov, S. V. (2015). Pratsi Volodymyra Gerynovycha v haluzi istorychnoi heohrafii. *Visnyk Kam'ianets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: Istorychni nauky*, 8, 111–125. [in Ukrainian].

Zaval'niuk, O. M. and Petrov. M. B. (1991). «Vynnym sebe vyznav...»: V. O. Herynovych. In *Represovane kraieznavstvo (20–30-ti rr.)* (pp. 178–183). Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. (Ed.). Kulakovs'kyj, P., Smyrnov, H. and Shapoval, Yu. (Comps.). (1998). *Ostannia adresa: Do 60-richchia solovets'koi trahedii: V 2-kh tomakh*. Kyiv: Sfera. [in Ukrainian].